॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

कल्पस्थानम् ५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ वमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेक्ष्वाकुद्विकोशातकीकुटजफलानि च श्रेष्ठानि ॥ तेष्वपि मदनफलं ॥ दोषदूष्यादिवशाच्चैषामेतत्कल्पनानां प्राधान्यं ॥ दोषादीनामेव चातिबह्ववस्थाभेदाद्वमनादिषु कल्पानां व्यापदां साधनानां च यदसंख्येयत्वं ॥ अतो बुद्धिमतां विकल्पमार्गदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ॥ अथ वसंतग्रीष्मयोरंतरे प्रशस्तेऽहनि मुहूर्ते च नातिहरितपांडूनि मदनफलान्याददीत ॥ तानि प्रमृज्य कुशमूडके बध्वा गोमयेनालिप्य यवबुसमाषशालिव्रीहिकुलत्थमुद्गान्यतमराशावष्टरात्रमुषितान्युद्धृत्यातपे शोषयेत् ॥ सुशुष्काणां पिप्पलीरुद्धृत्य दधिघृतमधुपललविमृदिताः पुनः शोषयित्वा नवं कलशमरजस्कमाकंठं पूरयित्वा सुगुप्तं निधापयेत् ॥ ततः प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीनामंतर्मुखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टीमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिंबीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्प्यन्यतमकषाये वा रात्रिमुषितं विमृदितं पूतं सूत्रोक्तविधिना पाययेत् ॥ श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायांतर्विद्रधिषु विशेषेण पुनरपित्तगमनात् ॥ तेन साधु वमति ॥ फलपिप्पलीचूर्णं वा स्वक्वाथभावितं त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिनिर्यूहेण बलवत्कफप्रसेकापच्यर्बुदग्रंथिज्वरोदरारोचकेषु पि-

बेत् ॥ मदनफलमज्जाचूर्णं वा जीमूतकादिनिर्यूहेण पित्ते कफस्थानगते ॥ मदनफलमज्जसिद्धं वा पयस्तस्मिन्वा यवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्दाहे च ॥ तस्य वा पयसः शीतस्य संतानिकांऽजलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकंठहृदये च तनुकफोपदिग्धे ॥ तज्जं वा दधि दध्युत्तरं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु ॥ तस्माद्वा पयसो नवनीतमुत्पन्नं फलादिषट्कक्काथेन फलपट्कचूर्णोन्मिश्रेण सिद्धं कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥ फलमज्जाचूर्णमिश्रेण वाऽऽरग्वधादिद्रव्याणां घोंटाभूनिंबत्राणवर्ज्यानां ससोमवल्कपंचकोलकानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधितं लेहमुपयुंजीत ॥ फलमज्जचूर्णमिश्रेण वा रेणुकैलाशताव्हाकुस्तुंबरुतगरकुष्टत्वक्चोरकमरुवकागुरुगुग्गुलुवालकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयकस्थौणेयकसुरसापालेवतपूत्यशोकरोहिणीनां द्वाविंशतेरन्यतरस्य कषायेण साधितामुत्कारिकां मोदकं वा भक्षयेत् ॥ फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिपीतैर्वा तिलशालितंदुलपिष्टैस्तत्कषायोपसृष्टैः सुरसादिद्रव्यान्यतमनिर्यूहोपसृष्टैर्वा शष्कुलीरपूपानन्यं वा भक्ष्यं साधयित्वा भक्षयेत् ॥ फलपिप्पलीनां वा भल्लातकविधिशृतं स्वरसमादर्वीप्रलेपात्पक्त्वा लेहयेत् ॥ अन्नपानेषु वा तं लेहमवचारयेत् ॥ तत्कषायैरेव चान्नपानानि कल्पयेत् ॥ फलमज्जक्काथं वा वत्सकादिप्रतिवापं निंबार्कान्यतरकषायोपसर्जनं संतर्पणोत्थसर्वश्लेष्मव्याधिहरं ॥ फलपिप्पलीनां वा फलादिनिर्यूहेणैकविंशतिकृत्वः सुभावितानां कुसुमरजःसदृशेन चूर्णेनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं बृहत्सायान्हे तद्रात्रिमुषितं प्रभाते पुनरुपचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकृसराक्षीरयवागूनामन्यतमं सैंधवगुडफाणितोपेतमाकंठं पीतवानुपजिघ्रन् सुकुमारः समुचितगंधसंपदुत्क्लिष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा सुखेन च्छर्दयति ॥

---

१ जीमूतादयःश्रेष्ठुक्ताः ॥

एतेन सर्वमाल्यगंधप्रावरणपटा व्याख्याताः ॥ एवमेव च फलाभावे मदनपुष्पाणि शलाटूनि च कल्पयेत् ॥ इति फलविधानमुक्तं ॥

एवंच जीमूतकादीनपि कल्पयेत ॥ विशेषतस्तु ज्वरश्वासहिक्कादिषु जीमूतं ॥ तत्र पुष्पेषु क्षीरं फलेषु पेयां लोमालोम[1]वत्सु फलेषु शेषेषु संतानिकां[2] निर्लोमसु दधि दध्युत्तरकं[3] वा ॥ हरितपांडुषु क्षीरं दध्यम्लं[4] वा ॥ तत्कषायसंसृष्टां वा सुरां कफारोचककासपांडुरोगयक्ष्मसु प्रयुंजीत ॥ पर्यागतानां वा जीर्णानां जीमूतकफलानां शुष्काणां वा चूर्णं वातपित्ते ॥ द्वित्राणि वा संपोथ्यारग्वधादीनां[5] नवानामन्यतमस्य पटोल्या वा निर्यूहेणासुतानि[6] मथित्वा पित्तश्लेष्मजे ज्वरे ॥ जीमूतकचूर्णं कल्कं वा शीतेनांबुना पित्तजे ॥ तदेवोष्णेन वातकफजे कफजे वा ॥ जीवकर्षभेक्षुशतावरीणामन्यतमस्य स्वरसेन वा पित्तजे ॥ अथवा पूर्ववद्धृतं वा सिद्धं ॥ इक्ष्वाकु[7]स्तु विशेषेण कासश्वासज्वरच्छर्दिविषश्लेष्मरोगेषु योज्यः ॥ तस्याः पुष्पफलस्य प्रवालैः शृतं क्षीरमुद्रिक्तपित्ते पित्तकफज्वरे पुष्पादिषु[8] तु शतजीमूतवत्प्रयोगाः ॥ इक्ष्वाकुफलस्वरसं वा त्रिगुणक्षीरसाधितमातुरः पित्ते कफपीनसे स्वरसादे वमनार्थी पिबेत् ॥ जीर्णे वा समुद्धृतबीजे फले क्षीरं प्रक्षिपेत् ॥ तत्र जातं दधि श्लेष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥ इक्ष्वाकुबीजानि वा छागीक्षीरभावितानि विषगुल्मोदरगलगंडग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलमध्यं वा कुष्ठविषगुल्मोदरगरगंडग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलं मस्तुना कुष्ठविषपांड्वामयेषु ॥ तद्विपक्कं वा तक्रं समधुसैंधवं ॥ तदेव वा मध्यं सगुडपलं भक्षयेत् ॥ इक्ष्वाकुफलतैलं वा पिबेत् ॥ तत्फलस्वरसभावि-

---

१ जीमूतफलस्य लोमशालोमशतया द्वैविध्यं २ संतानिकांमयुंजीतेतियोज्यं ॥ ३ दधिसरं ॥ ४ अम्लं दधि दध्यम्लं ॥ ५ आरग्वधेंद्रयवपाटलीत्यादिनवसंख्याकादन्यतमस्य ॥ ६ संधानितानि ॥ ७ इक्ष्वाकुः कटुतुंबी ॥ ८ पुष्पादिषु तु सुरांता जीमूतवत्प्रयोगा इति पाठः

मिश्रां सक्तुभिर्मंथं श्लेष्मज्वरकासकंठरोगारोचकेषु ॥ इक्ष्वाकुकल्कं मांसरसेन वातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ॥ बिल्वमूलप्रस्थक्वाथेन वा तुंबीबीजानि क्वाथयेत् ॥ ततस्तस्मिंस्त्रिभागघृते घृतसमानि पिष्ट्वा तुंबीबीजानि तदर्द्धांशिकानि च प्रत्येकं जीमूतमहाजालिनीवत्सककृतवेधनानि क्वाथतुल्यमेव च त्रिकटुकमावपेत् ॥ ततः पुनरपि शृत्वा लेहं साधयेत् ॥ तमवलिह्य प्रमथ्यामनुपिबेत्तद्वदयमेव च कल्पः काश्मर्यादिषु चतुर्षु महापंचमूलांगेषु पृथक्पृथगुक्तो वेदितव्यः ॥ धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरकासकफसंचयोरथरोगेषु स्थिरेषु गुरुषु च श्लेष्माशयस्थेषु वातश्लेष्मणि च कंठाश्रये ॥ प्रकल्प्य जीवनीयान्यतमचूर्णसंयुक्तान्समधुशर्करांस्तत्कषायैर्लेहान् पित्तोपसर्जने श्लेष्मणि विदध्यात् ॥ धामार्गवकल्कं तुंबरुधान्ययूषेण विषेषु ॥ सुमनःसौमनस्यायवानीहरिद्राचोरकहैमवतीमहासहाक्षुद्रसहाश्वीवाबिंबीपुनर्नवकासमर्दान्यतमकषायेण वा धामार्गवमेकं द्वे वा मनोविकारेषु ॥ धामार्गवमूलसिद्धक्षीरसंभवं सर्पिः फलादिषट्कसिद्धं वा मनोविकारेषु ॥ कृतवेधनमत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं सुतरां गरोदरगुल्मप्लीहपांडुरोगश्वयथुषु कल्पयेत् ॥ कुटजफलं पुनः सुकुमारेषूल्बणास्रपित्तकफेषु वातशोणितविसर्पज्वरकुष्ठादिषु च प्रयोजयेत् ॥ कुटजफलचूर्णान्यर्कक्षीरेण सप्ताहं भावयित्वा मदनफलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवंतीजीवकमूलान्यतमकषायेण वा सर्षपमधूकलवणान्यतमांभसा वा कुटजफलचूर्णं कृशरया वा वमनाय कल्पयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ वमनानां दिगित्येषा सुतरामुपयोगिनां ॥ बीजेनानेन मतिमानन्यानपि विकल्पयेदिति ॥ ॥ इति वमनकल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ राजकोशातकी २ महरुख ३ कटुकोशातकी

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ विरेचनद्रव्याणां मूलेषु त्रिवृत्त्वक्षु तिल्वकः क्षीरेषु स्नुही फलेषु हरीतकी प्रधानानि ॥ त्रिवृतायाः खलु द्विविधं मूलमरुणं श्यामं च ॥ तत्रारुणं कषायमधुरं विपाके कटुकं रूक्षं श्लेष्मपित्तहरं कल्पनाविशेषात्पुनः सर्वव्याधिशमनं सुखविरेचनत्वाच्छिशुस्थविरसुकुमारमृदुकोष्ठेषु प्रशस्तं त्रिवृच्छब्दवाच्यं च ॥ इतरदपि तस्माद्गुणैः किंचिदूनं तीक्ष्णं कंठहृदयकर्षणं मूर्च्छासंमोहकृदाशु दोषहरत्वाद्बहुदोषक्लेशक्षमक्रूरकोष्ठेषु प्रशस्तं श्यामाशब्दवाच्यं च ॥ अथ तयोर्मूलमतिर्यग्विसृतं गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमाहरेत् ॥ ततस्त्वचं शोषयित्वा सम्यक् स्थापयेत् ॥ तच्चूर्णं शुंठीसैंधवचुक्रमम्लैर्मांसरसेनापि पिबेद्वातामयेषु ॥ क्षीरक्षौद्रद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वरससर्पिः स्वादुक्वाथैः सशर्करं पित्तोत्थेषु ॥ मूत्रक्षौद्रक्षारारिष्टपीलुरसत्रिफलापंचकोलकक्वाथैर्व्योषचूर्णानुविद्धं कफजेषु ॥ एभिरेव च द्रव्यैर्यथास्वं घृतशर्करासौंडतवक्षीरीमधुराणि मातुलुंगदाडिमामलककोलकरमर्दककपित्थरसतक्राम्लानि सैंधवलवणानि व्योषतीक्ष्णानि विविधवेसवारपूरितानि सहकाररसत्रिजातकनागकेसरकर्पूरसुरभीणि लेहगुटिकामोदकभक्ष्यभोज्यान्युपकल्पयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः सासितो हिमः ॥ मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनं ॥ अजगंधातवक्षीरीविदारीशर्करात्रिवृत् ॥ चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ॥ सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपीडितः[1] ॥ लिंपेदंतस्त्रिवृतया द्विधाकृत्वेक्षुगंडिकं ॥ एकीकृत्य च तत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ भृंगैलाभ्यां समा नीली[2] तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ॥ चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ॥ नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनं ॥ विडंग-

1 सन्निपातज्वरादिपीडितः 2 कालांजनी ॥

तंदुलवरायावशूककणास्त्रिवृत् ॥ सर्वतोऽर्द्धेन तद्धीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकं ॥ कफवातकृतांश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ॥ मरिचेंद्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ दीप्यकं पंचलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ॥ तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्द्धतुलान्वितान् ॥ पक्त्वा मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयंत्रणः ॥ मंदाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकं ॥ कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगंदरं ॥ ग्रहणीपांडुरोगांश्च हंति पुंसवनश्च सः ॥ गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ॥ व्योषत्रिजातकांभोदकृमिघ्नामलकैस्त्रिवृत् ॥ सर्वैः समा समसिता क्षौद्रेण गुलिकाः कृताः ॥ मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासे शोषे भ्रमे क्षये ॥ तापे पांड्वामये ऽल्पाग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ॥ त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजं ॥ क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनं ॥ त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनं ॥ द्राक्षांबुना सयष्ट्याह्वशीतलं जलदात्यये ॥ त्रिवृता चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचां ॥ स्वर्णक्षीरीं च हेमंते चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ॥ त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनं ॥ त्रिवृत्त्रायंतिहपुषासातलाकटुरोहिणीः ॥ स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहं ॥ एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोपहृत् ॥ श्यामात्रिवृद्दुरालंभाहस्तिपिप्पलिवत्सकं ॥ नीलिनीकटुकामुस्तश्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितं ॥ रसाज्योष्णांबुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ त्र्यूषणं त्रिफला हिंगु कार्षिकं त्रिवृता पलं ॥ सौवर्चलार्द्धकर्षश्च पलार्द्धं चाम्लवेतसात् ॥ तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मंडेनाम्लेन वा पिबेत् ॥ गुल्मपार्श्वार्तिनुत्सिद्धं जीर्णे चास्मिन् रसौदनं ॥ त्रिवृतात्रिफलादंतीसातलाव्योषसैंधवैः ॥ प्रकल्प्य चूर्णं समाहं भाव्यमामलकाद्रसे ॥ तद्योज्यं

तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ॥ तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतं ॥ श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पयोऽपि वा ॥ त्रिवृन्मुष्टींस्तु सनखानष्टौ द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ पादशेषं कषायं तं पूतं गुडतुलायुतं ॥ स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ॥ लिप्ते मासे गते पीतं पांडुश्वयथुगुल्मजित् ॥ सुरा वा त्रिवृतापादकिण्वा तत्क्वाथसंयुता ॥ यवैः श्यामात्रिवृत्क्वाथस्विन्नैः कुल्माषसंभसा ॥ आसुतं षडहं पल्ये जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ भृष्टान्वा सतुषांक्षुण्णान्यवांस्तच्चूर्णसंयुतं ॥ आसुतानंभसा तद्वत्पिबेज्जातं तुषोदकं ॥ ज्वरहृद्रोगवातासृगुदावर्तादिरोगिषु ॥ राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥ योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरंगुलः ॥ फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ॥ तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे ततः ॥ ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥ द्राक्षारसेन तं दद्याद्दाहोदावर्तपीडिते ॥ चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥ चतुरंगुलमज्ज्ञो वा कषायं पाययेद्धिमं ॥ दधिमंडसुरामंडधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा ॥ चतुरंगुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद्घृतं ॥ मज्जकल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ॥ कषाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥ दंतीकषाये तन्मज्जां गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत्पक्षमेव वा ॥ त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाऽभ्यंतरवल्कलं ॥ विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ॥ रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ॥ शुष्कचूर्णं ततः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ मस्तुमूत्रसुरामंडको-

ऽधात्रीफलांबुभिः ॥ मेषशृंग्यभयाकृष्णाचित्रकैः क्वथिते जले ॥ भरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥ भवेदंजलिना तस्य रोध्रकल्कं पिबेत्तदा ॥ सुरां रोध्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥ तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ संघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनं ॥ सुधा भिनत्ति दोषाणां महांतमपि संचयं ॥ आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेत्ततः ॥ मृदौ कोष्ठे ऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ॥ पांडौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रांतचेतसि ॥ सा श्रेष्ठा कंटकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ॥ द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरांते विशेषतः ॥ तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ॥ बिल्वादीनां बृहत्योर्वा क्वाथेन सममेकशः ॥ मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽगारेषु शोषयेत् ॥ पिबेत्कृत्वा च गुलिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ त्रिवृतादीन्वव वरां स्वर्णक्षीरीं ससातलां ॥ सप्ताहं स्नुक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ तद्वद्घोषोत्तमाकुंभनिकुंभादीन् गुडांबुना ॥ अथाच्छामात्रिवृत्क्वाथस्नुक्क्षीरघृतफाणितैः ॥ कासारिरसयूषाद्यैर्युक्तं वा स्नुक्पयः पिबेत् ॥ निकुंभकुंभश्यामार्कशंखिनीसप्तलारजः ॥ रात्रौ मूत्रे दिवा घर्मे सप्ताहं स्थापयेदिति ॥ स्नुक्क्षीरेऽपि ततस्तेन माल्यं वासो ऽवचूर्णितं ॥ आजिघ्रेत्प्रावरणानश्च मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शंखिन्या निस्तुषीकृतं ॥ सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णाविकाषिणी ॥ श्लेष्मामयोदरगरश्वयथ्वादिषु कल्पयेत् ॥ अक्षमात्रं तयोः पिंडं मदिरालवणान्वितं ॥ हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मेऽपि योजयेत् ॥ शंखिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापरः ॥ हरीतकीकषायेण तत्तैलं पीडितं पिबेत् ॥ अतसीसर्षपैरंडकरंजेष्वप्ययं विधिः ॥ दंतिदंतस्थिरस्थूलं

१ भरुजान् यवान्. २ शम्याक इति पाठ.

मूलं दंतीद्रवंतिजं॥आताम्रश्यावं तीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाषि च॥गुरु
प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनं ॥ तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेदये-
न्मृत्कुशांतरे ॥ शोषयेच्चातपे ऽग्न्यर्कौ हतो ह्यस्य विकाषितां ॥ तत्पि-
बेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी
गरी॥गोमृगाजरसैः पांडुकृमिकोष्ठी भगंदरी ॥सिद्धं तत्क्वाथकल्काभ्यां
दशमूलरसेन च ॥ विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्घृतं॥तैलं तु गु-
ल्ममेहार्शोविबंधकफमारुतान् ॥ महास्नेहः शकृच्छुक्रवातसंगानिल-
व्यथाः ॥ दंत्या रसे वा शृंग्याश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ॥ लेहः सिद्धो-
विरेकार्थे दाहसंतापमेहनुत् ॥ वातलर्धे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगंध-
या ॥ दंतीद्रवंत्योर्मूलानि पचेद्धात्रीरसे ततः ॥ त्रीनंशान्फाणितात्त्रीं-
च भजेत्तैले घृते ऽथवा ॥ श्यामादिकल्कयुक्तोऽयं लेहः सिद्धं विरे-
चनं ॥ पथ्याक्षदशमूलानां तद्वल्लेहाः पृथग्रसैः ॥ तयोर्बिडसमं चू-
र्णं तद्रसेनैव भावितं ॥ विबंधे विशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं हितं ॥
मुद्गादिसिद्धैस्तन्मूलैर्यूषादींश्च प्रकल्पयेत् ॥ दंतीद्रवंतीमरिचस्वर्ण-
क्षीरीयवानकं ॥ सशुंठ्यग्निकपृथ्वीकं चूर्णितं सप्तवासरान् ॥ मूत्र-
भावितमाज्येन पिबेज्जीर्णे च तर्पणं ॥ सर्वदा सर्वरोगेषु बाले वृद्धे
च तद्धितं ॥ दुर्भुक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ॥ गंडमालासु
वाते च पांडुरोगे च शस्यते ॥ गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं-
पलं ॥ दंतीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ प्रकल्प्य मोदका-
नेकं दशमे दशमे ऽहनि ॥ उष्णांभोऽनुपिबन् खादेत्तान्सर्वान्विधि-
ना ऽमुना ॥ एते निष्परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिबर्हणाः ॥ विशेषा-
द्ग्रहणीपांडूकंडुकोठार्शसां हिताः ॥ विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृता-
दयः ॥ हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ विशेषाद्ग्रहणीपां-
डुशोफमोहोदरापहाम् ॥ पिबेत्पथ्यां ससिंधूत्थविडंगोत्पलनागरां ॥

मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकीं ॥ पथ्यानागरचूर्णं वा संयुक्तं नीलिनीफले ॥ गुडेन भक्षयेत्तोयं कवोष्णं च पिबेदनु ॥ पथ्यात्रिवृद्भ्यां गुलिकाः कार्याः क्षौद्ररसाप्लुताः ॥ माषप्रमाणास्ताः शुष्का यक्ष्मी लिह्याद्घृतप्लुताः ॥ पथ्यात्रिवृत्कटुष्णांबु सर्वत्रेष्टं विरेचनं ॥ स्नुक्क्षीरभाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान् ॥ कोलास्थिमात्रान् शुष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत् ॥ गुल्मोदरयकृत्प्लीहशूलानाहविबंधिनः ॥ लिह्यादेरंडतैलेन कुष्टत्रिकटुकान्वितं ॥ सुखोदकं चानुपिबेत्सुखमेतद्विरेचनं ॥ अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मतां ॥ कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ त्वक्केसराम्रातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलुंगैः ॥ मद्येन तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ॥ इति विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ अतिक्षुधितेन मृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा दुर्वमेन दुर्बलेन हीनमात्रमतितीक्ष्णमतिशीतमजीर्णे वा पीतं वमनमधो गच्छति ॥ तत्रेप्सितानवाप्तिर्मलोत्क्लेशश्च ॥ तं पुनराशु स्नेहयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्षं वामयेत् ॥ व्यापत्करणानि च पूर्वमतिक्रमं स्मरन् परिहरेत् ॥ अजीर्णिनः श्लेष्मलोऽत्युष्णतीक्ष्णलवणमात्रमहृद्यं वा विरेचनमन्यद्वा भेषजमूर्ध्वं प्रवर्त्तते ॥ तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्साधनं च ॥ अतोऽप्यूर्ध्वमुत्तिष्ठति हृद्यावलेखनवटकवर्जमौषधं न तृतीयमवचारयेत् ॥ क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्नेरल्पवीर्यं वा भेषजमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा भक्तवदुपैति पाकं ॥ तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्ह्रियमाणा विभ्रमं कुर्वंति ॥ तं सुस्निग्धकोष्ठमनल्पमनम्लं चौषधं पाययेत् ॥ कषायमल्पमत्यग्रं रूक्षं वा भेषजमस्निग्धस्विन्नेन वा पीतं शीतोपचारेण वा स्तब्धदोषं विग्र-

१ लिह्याद्घृताप्लुता इति पाठः ॥ २ पथ्यात्रिवृद्भ्यामुष्णांब्विति पाठः ॥ पथ्यात्रिवृत्पटूष्णांब्विति च पाठः

थितमयोगि भवति ॥ तत्र वमनेन भूयो वामयेद्विरेचनं स्निग्धस्वि-न्नस्य पुनर्विरेचयेदुत्क्लिष्टभूरिदोषं वा तृतीयेऽहनि ॥ उभयोश्च सं-शोधनयोर्लवणतैलाभ्यक्तं पिंडप्रस्तराभ्यां स्वेदयेत् ॥ स्निग्धस्विन्न-स्य च वमनमकृत्वा विरेचनं पीतवतः सामस्य वा मृदु वा विरिक्त-स्याधोभागेऽत्यर्थगुरुस्तब्धोदरता शूलो वातपुरीषसंगश्च भवति ॥ तमप्ययोगिनं समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थाप्य जांगलरसैश्च भोजयित्वा फ-लदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवास्य वातहरैश्च स्नेहैरुपस्नेह्य पुनस्ती-क्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ कफोल्बणस्यातिस्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मंदाग्नेर्वा मृदुप्रणीतमौषधं भृशमुत्क्लेश्य दोषान् जाड्यतंद्रादौर्बल्यांगसादान् जनयति ॥ तच्छीघ्रमुल्लिखेत् ॥ लंघितं च संधुक्षिताग्निं पुनः स्निग्धं तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥ सशेषान्नाय च वातश्लेष्मवते रूक्षाय सो-दावर्त्ताय मंदाग्नये वा शीतं रूक्षं वा दत्तमौषधं भृशमाध्मानं करो-ति॥तत्र मलसंगात्समुच्छ्रय दह्यत्युदरमंतःशूलं दृतिवत्पार्श्वयोरापूर्णता शिरःपृष्ठरुजा श्वासः पायुबस्तिनिस्तोदश्च भवति ॥तमुदावर्तानाहहरा-भ्यंगस्वेदवर्तिदीपनचूर्णबस्तिक्रियाभिरुपचरेत् ॥ क्षामेणाल्पबलेन मृदुकोष्ठाग्निना रूक्षेण स्निग्धेन वा स्विन्नेन सामेन वा बलवदौषधमु-पयुक्तं सपित्तमनिलं परिदूष्य परिकर्त्तिकामापादयति ॥ तत्र नाभि-बस्तिगुदमेढ्रे सदाहं परिकर्त्तनमनिलसंगो विष्टंभश्च ॥तं कृष्णतिलमधु-कमधुयुक्तैः पिच्छाबस्तिभिरास्थापयेत् ॥ क्षीरिवृक्षशृतक्षीरेण वा ॥ शीतांबुपरिषिक्तं चैनं पयसा भुक्तवंतं घृतमंडेन यष्टीमधुकतैलेनानु-वासयेत् ॥ क्षामस्य मधुरो बृंहणश्च सर्वो विधिरिष्टः ॥ सामे लंघनो दीपनश्च लघुरूक्षोष्णं चान्नपानं ॥ निरामीभूते (मैध्यवलोपचारइव वातातपाभ्यामिव पांशुभस्मावकिरणैरितादि) वातानुबंधे लघुक्षाराम्लं वातेऽधिके दधि साम्लं दाडिमत्वचा युक्तं भोजने पाने च युंजीत॥स-दाडिमरसं च सर्पिः पिबेत्॥उष्णांबुना वा तिलदेवदारुकल्कं ॥कूरको-

ष्टस्य बहुदोषस्याल्पमात्रगुणं मृदु स्निग्धं वा शोधनमवचारितमुत्क्ले-
श्य दोषान्न निर्हरत्यल्पाल्पं च पित्तकफसंसृष्टं परिस्रवति ॥ विष्टं-
भगौरवशोफकोठकंडूपांडुतांगसादशूलानि चापादयति ॥ तं तिनिश-
धवाश्वकर्णपलाशबलानिर्यूहैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् ॥ उपशांतपरिस्रवं
च पुनरुपस्निग्धं तीक्ष्णैः शोधयेत् ॥ शुद्धे च दीपनांश्चूर्णासवारिष्टा-
दीन् योजयेत् ॥ पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति निगृह्णाति वा ॥
तदा प्रवाहिकाऽस्य जायते ॥ तस्यां सदाहशूलं सपिच्छं श्वेतं कृ-
ष्णं सरक्तं वा भृशं प्रवाहमानः कफमुपविशति ॥ तं परिस्रवविधि-
नोपचरेत् ॥ पीतौषधस्य भेषजोद्गारच्छर्द्यादीनां निग्रहाद्वातादयः कु-
पिता हृदयमुपश्रित्य हृद्ग्रहं घोरमावहंति ॥ ततः प्रधानमर्मोपता-
पाद्वेदनाभिरत्यर्थमातुरः पीड्यते मोहहिध्माकासलालापार्श्वशू-
लयुतो वेपथुमान्नष्टसंज्ञो दंतान्कटकटायत्युद्भृताक्षो जिव्हां खाद-
यति ॥ तं हृदयापसरणमाहुस्तस्मै भिषक् शीघ्रममुष्यन्नभ्यंगपूर्वं धा-
न्यस्वेदेन परिस्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं दद्यात् ॥ यष्टीमधुकमिश्रेण तं-
दुलांबुना वमनं ॥ कटुभिर्वा कफोत्तराय ॥ ततो दोषशेषं पाचनी-
यैः पाचयेत् यथादोषोच्छ्रयं च बस्तीन् वितरेत् ॥ अस्निग्धस्वि-
न्नेनाब्रह्मचारिणा वेगविधारिणा मृदुकोष्ठेन सुकुमारेण वा रूक्षमौ-
षधमतिमात्रं प्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं कोपयति ॥ तेन सर्वांगग्रहो
विशेषात्पार्श्वपृष्ठश्रोणीमन्यामर्मसु शूलं मूर्च्छा भ्रमः कंपः स्तंभो नि-
स्तोदो भेदउद्वेष्टनं संज्ञानाशश्च स्यात् ॥ तमभ्यज्य धान्यैः स्वेद-
यित्वा यष्टीमधुविपक्वेन तैलेनानुवासयेत् ॥ वातहरं चान्नपानं ॥
स्निग्धस्विन्नस्यातिमृदुकोष्ठस्य क्षुधितस्य वा तीक्ष्णवेगमतिभूरि वा
प्रयुक्तमौषधं सर्वं निर्हृत्य मलं धातूनपि द्रवीकृत्य स्रावयेदति-
योगि भवति ॥ तं शतधौतघृतेनाभ्यज्य कषायस्वादुशीतैः प्र-
देहपरिषेकावगाहान्नपानैः शर्करामधुमद्भिश्च लेहैः स्तंभयेत् ॥ चं-

दनांजनोशीरच्छागासृक्शीतोदकैर्लाजसक्तून् पाययेत् ॥ पिच्छा-
बस्तिं चास्मै दद्यात् ॥ मधुरवर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिर्मंडो
वा ऽनुवासनं ॥ रक्तपित्तविधानं च कुर्यात् ॥ विशेषेण तु व-
मनातियोगे सघृतसिलाक्षौद्रं फलरसैर्मथं पिबेत् ॥ क्षीरिवृक्षशुंग-
सिद्धां वा समाक्षिकां पेयां क्षीरं वा संग्राहिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजने
चावचारयेत् ॥ सोद्गारायां च छर्द्यां धनिकामधूकमधुरसमुस्तांजना-
नि मधुना लिह्यात् ॥ वाक्संगे हनुसंहनने ऽनिलार्त्तौ च घृतमांसरस-
सिद्धामल्पतंदुलां पेयां पिबेत् स्नेहस्वेदौ चावचारयेत् ॥ जिह्वाप्रवेशे
स्निग्धाम्ललवणान्कवलग्रहगंडूषान् हृद्यांश्चाजमांसरसान् ॥ पुरत-
श्चास्य फलान्यम्लानि खादयेत् ॥ निर्गतां जिह्वां तिलद्राक्षाक-
ल्कलिप्तां व्योषलवणचूर्णप्रघृष्टां वा प्रवेशयेत् ॥ अक्षिणी व्या-
वृत्ते घृताभ्यक्ते पीडयेत् ॥ विसंज्ञं सामवेणुगीतशब्दान् श्रावयेत्
॥ विरेचनातियोगे तंदुलांभसा मिश्रेण वमेत् ॥ प्रियंग्वादिं च तंदु-
लोदकेन पिबेद्रोध्ररसांजनदाडिमत्वचो वा कमलोत्पलसमंगापद्मके-
सराणि वा ॥ क्षौद्रशर्करामधुकौदुंबरत्वचो वा ॥ रक्तातिसारक्रियां
च कुर्वीत ॥ गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा कषायैश्च स्तंभयित्वा
प्रवेशयेत् ॥ पूर्ववच्च वाक्संगादीन् साधयेत् ॥ उभयत्र च जीवरक्त-
पित्तयोर्ज्ञानार्थं रक्ते शुक्लं पिचु प्लोतं वा क्षिपेत ॥ तस्मिन्नावाने[1]
कोष्णांबुक्षालितशुद्धे रक्तं वैवर्ण्ये तु रक्तपित्तं विद्यात् ॥ अन्नं
वा तद्विमिश्रं शुने काकाय वा दद्यात् ॥ तस्मिन् भुक्ते जीवमभुक्ते
पित्तं ॥ आमरणाच्च तस्य तृण्मूर्च्छामदार्तस्य क्रियां पित्तघ्नीमति-
योगोक्तं च कुर्यात् ॥ खड्गादिरुधिरं चानिलुतरक्तोक्तविधिना सक्षौद्रं
शीघ्रमुपयुंजीत ॥ श्यामाकाश्मर्यदूर्वोशीरैर्वा शृतं पयो घृतमंडांजन-
युक्तं शीतं बस्तौ निषेचयेत्॥शेषेष्वपि चा सम्यक्प्रयुक्तवमनविरेचनोप-

१ आवाने ईषच्छुष्के

द्रवेषु यथाशयं दोषानपेक्ष्य प्रतिकुर्याद्वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥
एवमुभयतोभागेऽपि शोधने यथावस्थमुत्तिष्ठेत ॥ या तु विरेचने प-
रिकर्तिका तद्वमने कंठक्षणनं यः परिस्रवः स कफप्रसेको यत्प्रवा
हणं स शुष्कोद्गारइति ॥ भवति चात्र ॥ अतिमात्रमकालेऽल्पं तु-
ल्यवीर्यैरभावितं ॥ असम्यक्संस्कृतं जीर्णं व्यापद्येतौषधं ध्रुवं ॥ छर्दनं
न तु दुश्छर्द दुर्विरेचं न रेचनं ॥ पाययेदौषधं भूयस्तं निहंति तथा हि
ते ॥ यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकं ॥ वमितं केवलैः
शुद्धं लंघितं पाययेत्तु तं ॥ विबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबे-
ज्जलं ॥ तेनाध्मानं वमिस्तृष्णा विबंधश्चानुशाम्यति ॥ भेषजं दोष-
रुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्त्तते ॥ सोद्गारं सांगशूलं वा स्वेदं तत्राव-
चारयेत् ॥ सम्यग्विरिक्तसोद्गारभेपजं क्षिप्रमुल्लिखेत् ॥ अजीर्णमप्रवृ-
त्तौ तु सुशीतैः स्तंभयेद्भिषक् ॥ कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्यु-
रसि भेषजं ॥ क्षीणे श्लेष्मणि सायान्हे रात्रौ वा तत्प्रवर्त्तते ॥ रू-
क्षान्नाहारयेज्जीर्णे तिष्ठत्यूर्ध्वगते ऽपि वा ॥ वायुना भेषजे त्वन्यत्स-
स्नेहलवणं पिबेत् ॥ तृण्मोहभ्रममूर्च्छाद्याः स्युर्जीर्यति च भेषजे ॥
पित्तघ्नं स्वादुशीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥ लालाहल्लासविष्टंभरो-
महर्षान्कफावृते ॥ भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितं ॥
प्रतिकूला गतिः पायोर्ग्रथितत्वं सगौरवं ॥ दोषोत्क्लेशो भृशाध्मानं
परिकर्त्तः परिस्रवः ॥ प्रवाहिकाहृद्ग्रहणं सर्वगात्रपरिग्रहः ॥ सर्वधा-
तुस्रवेणैता द्वादशोक्ताः ससाधनाः ॥ व्यापदो योगविभ्रंशाद्द्विवि-
धेऽपि विरेचने ॥ उत्पद्यमानासु च तासु तासु व्यापत्सु संशोधनवि
भ्रमेण ॥ दिशा ऽनयैवाशु यतेत सिद्धौ ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्नया-
नां ॥ ॥ इति वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३ ॥

अथातो बस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ बलां गुडूचीं त्रिफलां
सरास्नां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ॥ अष्टौ फलान्यर्द्धतुलां च

मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषं ॥ पूते यवानीफलबिल्वकुष्ठवचा- शताह्वाघनपिप्पलीनां ॥ कल्कैर्गुडक्षौद्रयुतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो- लवणान्वितश्च ॥ बस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनबृं- हणश्च॥बस्तौ च यस्मिन् प्रणितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र॥ द्विपंचमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ॥ त्रिस्नेह- युक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ बलापटोलीलघुपं- चमूलत्रायंतिकैरंडयवात्सुसिद्धात् ॥ प्रस्थो रसाच्छागरसार्द्धयुक्तः साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ प्रियंगुकृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैल- सर्पिर्मधुसैंधवश्च ॥ स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ एरंडमूलात्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलं ॥ रास्ना- बलाच्छिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ फलानि चाष्टौ सलि- लाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ॥ वचाशताह्वाहपुषाप्रियं- गुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तं ॥ दद्यात्सुपिष्टं सहताक्ष्यशैलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तं ॥ समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्जयेल्लेखनदीपनो ऽसौ ॥ जंघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठहृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबंधं ॥ गुल्माश्म- बध्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् ॥ चतुष्पले तैल घृतस्य भृष्टश्छागाच्छताह्वादधिदाडिमाम्लः ॥ रसः सपेष्यो बलवर्ण मांसरेतोग्निैर्मियशिरोरुजीघ्नः ॥ यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं पयः श- ताह्वाफलपिप्पलीभिः॥युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तविसर्पवैस्वर्यहितो निरू- हः॥यष्ट्याह्वरोध्राभयचंदनैश्च श्रृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च॥सशर्करा- क्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान् हंति सजीवनीयं ॥ गोपांगनाचंदनशीत- पाकीद्राक्षर्द्धिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः ॥ पयः श्रृतं श्रावणिमुद्गपर्णीबलास्व गुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥ गोधूमचूर्णैश्च पिचुप्रमाणैरिक्षोर्विदार्याश्च रसेन युक्तं ॥ तैलेन यष्टीमधुसाधितेन सितोपलाक्षौद्रघृतैश्च शीतः ॥ बस्तिः

---

१ घृतैरितिपाठः २ पूर्वकल्कसहितः ॥

प्रशस्तः स समस्तदेहदाहे सशूले ऽक्षयवाश्रिते वा॥ गुल्मातिसारश्रममूत्रकृच्छ्रक्षीणे क्षतौजोबलसंक्षये च॥ कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः॥ पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः॥ तान्सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान्॥ क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य॥ दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मंदाग्नये चाशनविद्विषे च॥ पुनर्नवैरंडवृषाश्मभेदवृश्चीवभूतीकबलापलाशान्॥द्विपंचमूलं च पलांशकानि क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ॥बिल्वं यवांकोलकुलत्थधान्यं फलानि च स्युः प्रसृतोन्मितानि॥ पयो जलढ्याढकसाधितं तत्क्षीरावशिष्टं शुचिवस्त्रपूतं॥ वचाशताह्वाऽमरदारुकुष्ठयष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनां॥ कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैंधवाक्तं॥ क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च नवस्य युक्तं प्रसृतित्रयेण॥ दद्यान्निरूहं विधिना विधिज्ञस्तं सर्वसंसर्गकृतामयघ्नं॥ अर्द्धार्द्धविहितान् बस्तीनतश्चित्रान्प्रचक्षते॥ कोशातकीद्वयेक्ष्वाकुफलजीमूतवत्सकाः॥श्यामात्रिवृतयोर्मूलं तथा दंतीद्रवंतिजं॥प्रकीर्या चोदकीर्या च क्षीरिणी नीलिनी फलं॥सप्तला शंखिनी रोध्रं फलं कंपिल्लकस्य च॥ सकल्कसैंधवयुताः पक्वाशयविशोधनाः॥ धातुकीपुष्पतर्कारीजीवंतीमूलवत्सकाः॥प्रग्रहः खदिरी कुष्ठं शमीपिंडीतकायवाः॥प्रियंगुरक्तमूले च [1]तरणीजातियूथिकाः॥वटाद्याः किंशुकं रोध्रमिति संग्राहिका मताः॥ ग्राहिप्रियंग्वंबष्ठादिक्वाथकल्कैः क्रमेण च॥ ऊषकादिप्रतीवापो लेखनस्त्रिफलारसः॥ मधुरक्वाथकल्केन सरसाज्येन बृंहणः॥ बदर्यैरावणीशैलूशाल्मलीधन्वनांकुराः॥ समाक्षिकाः क्षीरयुताः सासृजाः पिच्छिलाः स्मृताः॥ कोलं कतककांडेक्षुदर्भपाठेक्षुवालुभिः॥ दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः॥ मुष्टिं शाल्मलिवृंतानां क्षी-

१ तरणीजातियूथिकाइति पाठः

रसिद्धो घृतान्वितः ॥ हितः प्रवाहणे तद्वद्वृंतैः शाल्मलकस्य च ॥ कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ॥ परिकर्त्तौ तथा वृंतैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ॥ परिस्रवे पयः सिद्धं सहश्वीवपुनर्नवं ॥ आखुकर्णिकया तद्वत्तंदुलीयकयुक्तया ॥ अश्वावरोहकः काकनासाराजकसेरुकाः ॥ सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्रांजनघृतैर्युताः ॥ न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपरः ॥ बृहतीक्षीरकाकोलीपृश्निपर्णीशतावरी ॥ काश्मर्यबदरीमूर्वास्तथोशीरप्रियंगवः ॥ जीवादाने शृते क्षीरे द्वौ घृतांजनसंयुतौ ॥ बस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ॥ गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैरपि ॥ शशैणदक्षमार्जारमहिष्यव्यजशोणितैः ॥ सद्यस्कैर्मृदितैर्बस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥ अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान्स्नेहनान्मृदून् ॥ कर्मणा विप्लुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ क्षीराद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतास्त्रयः ॥ खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषां ॥ बिल्वादिमूलक्वाथाद्वौ कौलत्थाद्वौ स वातजित् ॥ पटोलनिंबभूतिकरास्नासप्तच्छदांभसः ॥ प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ सपंचतिक्तो ऽभिष्यंदकृमिकुष्ठप्रमेहहा ॥ विडंगत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुकर्णिजाः ॥ कषायाः प्रसृताः पंच तैलादेको विमथ्य तान् ॥ निरूहः कृमिहा वेल्लपिप्पलीकल्कयोजितः ॥ पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषः ॥ एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥ चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमंडाम्लकांजिकात् ॥ बस्तिः कवोष्णः सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः ॥ मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णो ऽन्यो बस्तिरिष्यते ॥ तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ॥ तीक्ष्णत्वं मूत्रबिल्वाग्निलवणक्षारसर्षपैः ॥ प्राप्तकालं विधात

व्यं क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवं ॥ बलकालदेशसात्म्यप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो बस्तिः ॥ स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान्स्वान्रोगान्निवर्तयति ॥ उष्णार्त्तानां शीतांश्छीतार्त्तानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ तद्योग्यौषधयुक्तान् बस्तीन्संतर्क्य युंजीत ॥ बस्तीन्बृंहणीयान्दद्याद्व्याधिषु विशोधनीयेषु ॥ मेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानां ॥ दद्याद्विशोधनीयान्दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ इति बस्तिकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः सिद्धबस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ सिद्धबस्तीन्प्रयुंजीत सर्वदा सर्वदेहिनां ॥ निर्व्यापदो बहुफलान्बलपुष्टिकरान्सुखान् ॥ मधुतैले समे कर्षः सैंधवाद्द्विपिचुर्मिशिः ॥ एरंडमूलक्वाथेन निरूहो माधुतैलिकः ॥ रसायनं प्रमेहार्शःकृमिगुल्मांत्रवृद्धिनुत् ॥ सयष्टीमधुकश्चैव चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ॥ यापनो घनकल्केन मधुतैलवसाज्यवान् ॥ पायुजानूरुवृषणबस्तिमेहनशूलजित् ॥ प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ यापनं सैंधवाद्धाक्षहपुषार्द्धपलान्वितं ॥ एरंडमूलनिःक्वाथो मधु तैलं ससैंधवं ॥ एष युक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ सक्वाथो मधु षड्ग्रंथा शताव्हा हिंगु सैंधवं ॥ सुरदारु च रास्ना च बस्तिर्दोषहरः शिवः ॥ पंचमूलस्य निःक्वाथस्तैलं मागधिका मधु॥ ससैंधवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाफलबिल्वानि पाचयेत् ॥ गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ॥ युक्तो बस्तिः कफव्याधिपांडुरोगविसूचिषु ॥ शुक्रानिलविबंधेषु बस्त्याटोपेषु पूजितः॥ मुस्तपाठामृतैरंडबलारास्नापुनर्नवं ॥ मंजिष्ठाऽरग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः॥ कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकं ॥ जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिस्रुतं॥क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत्॥सपादजांगलरसः

---

१ त्वचा २ गोमूत्रेण

ससर्पिर्मधुसैंधवः ॥ पिष्टैर्यष्टीमिशिश्यामाकलिंगकरसांजनैः ॥ बस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्द्धनः ॥ वातासृक्मेहमेदोर्शोगुल्मविण्मूत्रसंग्रहं ॥ विषमज्वरवीसर्पवध्मांध्मानप्रवाहिकाः ॥ वंक्षणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुंडलान् ॥ चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनं ॥ पृथक्पलांशं विपचेत्पंचमूलमगोक्षुरं॥ क्षीराढके चतुःप्रस्थं पिष्टैर्यष्ट्यादिभिर्युतं ॥ क्षौद्रतैलाज्यसिंधूत्थयुक्तं बस्तिः सुपूजितः ॥ विशेषाद्बालवृद्धस्त्रीसुकुमारसुखात्मनां ॥ तद्वत्सहाचरबलासारिवादर्भसाधितं ॥ क्षीरबस्तिस्तथाऽभीरुगुडूचीबृहतीद्वयैः ॥ सिद्धं पयो मागधिकायष्टीमधुककल्कवत् ॥ पंचमूलं बृहत्यादिप्रतिद्रव्यं पलोन्मितं ॥ द्विपलं शालिगोधूमयवमाषं सयष्टिकं ॥ तैः सिद्धं छागलं क्षीरं कुक्कुटांडरसः सिता ॥ साज्यक्षौद्रद्विलवणस्तैर्बस्तिः शुक्रकृत्परं ॥ कल्पोऽयं शिखिगोनर्दमत्स्याद्यंडरसेष्वपि ॥ रसः कुलीरमांसस्य चटकांडरसान्वितः ॥ सशर्कराघृतमधुर्बस्तिर्वृष्यतमो मतः ॥ बस्तसूकरजैर्मुष्कैः कुलीरचटकामिषैः ॥ सिद्धं पयो बस्तमुष्कमुच्चटेक्षुरकं मधु ॥तैर्घृताढ्योऽल्पलवणो बस्तिर्वृष्यतमः परः॥ सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटेक्षुरैः ॥अतो दशदशाहेन यस्तु बस्तीन्निषेवते ॥ वाजीव पुष्टः सवृषो गच्छति प्रमदाशतं ॥ एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वंत्यतिवृषं नरं ॥ नातियोगं न चायोगं स्तंभिनस्ते च कुर्वते ॥ निरूहा लेखनाः प्रायो बृंहणाः स्नेहबस्तयः ॥ यापनेषूभयं तस्मान्नेष्टं तेष्वनुवासनं ॥ मृदुत्वान्न निवर्त्तेरन् यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥ समूत्रैर्बस्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ॥ शोफाग्निनाशपांडुत्वशूलाऽर्शःपरिकर्तिकाः ॥ स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥ अरिष्टक्षारसीध्वाद्यैस्तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥ युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनाश्च प्रसंगतः ॥ मृद्वल्पौषधसंयोगात्पादहीनप्रमाणतः ॥ अ-

ल्पकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥ अन्येषु यापनार्थेषु सिद्धा-
न्स्नेहात्पृथक् पृथक्॥बस्तीन्सर्वेषु वा युंज्यात्परिहारविवर्जितान्॥सहा-
चराभीरुबलारास्नागोक्षुरकात्पृथक् ॥ तुलां जलद्रोणशते पंचद्रोणा-
वशेषिते ॥ पूतशीते बिसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिकाः ॥ महासहाक्षु-
द्रसहायष्टीमधुमधूलिकाः ॥ जीवकर्षभकोदीच्यमृणालोत्पलचंदनं ॥
खर्जूरतालमज्जात्मगुप्तातामलकीकणाः ॥ पटोलभेदात्वक्पत्रशीतपा-
क्योदनाव्हयाः ॥ कल्कीकृत्य क्षिपेत्तस्मिन्पृथक्च प्रस्थसंमितं ॥
रसं वराहमहिषवस्तमुष्कोद्भवं तथा ॥ शिखिकुक्कुटहंसांडसंभवं तै-
लसर्पिषी ॥ धात्रीविदारीस्वरसं गव्यक्षीराढकद्वयं ॥ ब्रह्मभेरीमृदं-
गानां निनादैः साधितं च यत् ॥ सितच्छत्रकृतच्छायं सितवस्त्रावगुं-
ठितं ॥ आरोपितं गजस्कंधे पूजयित्वा वृषध्वजं ॥ कृत्वा स्वस्त्ययनं
दद्यात्स्नेहबस्तिमयंत्रणं ॥ भासस्तेनातितृषतां श्रमयेद्वनिताशतं ॥
निर्वलीपलितः कांतश्चिरंजीवी भवेत्स च ॥ नष्टशुक्रक्षतक्षीणवि-
षमज्वरिणां हितः ॥ व्यापन्नार्त्तवशुक्राणां पुत्रदाता रसायनं ॥ एवं
च बस्तयोऽन्येऽपि कल्प्याः पाक्याश्च नैकशः ॥ शतंवारान्सहस्रं वा
पाचयेत्संभवे सति ॥ दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यंते स्नेहबस्तयः ॥ दश-
मूलं वरां रास्नामश्वगंधां पुनर्नवां ॥ गुडूच्यैरंडभूतीकभार्ङ्गीवृषकरो-
हिषं ॥ शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकं ॥ यवमाषातसीकोल-
कुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥
पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ अनुवासनमित्येतत्सर्ववात-
विकारनुत् ॥ आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥शताव्हायव-
बिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ सैंधवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजि-
त्परं ॥ जीवंतीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलां ॥ शताव्हर्षभकौ
कृष्णां काकनासां शतावरीं ॥ स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां
शठीं वचां ॥ पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत चतुर्गुणैः ॥ बृंहणं वा-

नपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनं ॥ रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयं चानुवासनं॥ शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टैः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनं॥ सैंधवं मदनं कुष्टं शताव्हा निचुलो वचा॥ ह्रीबेरं मधुकं भार्ङ्गी देवदारु सकट्फलं॥ नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी॥ विडंगातिविषे श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा॥ बिल्वाजमोदे चपला दंती रास्ना च तैः समैः॥ साध्यमेरंडतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत्॥ वर्ध्मोदावर्त्तगुल्मार्शःप्लीहमेहान्समारुतान्॥ आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनं॥ साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादिना ऽथवा॥ अन्वासनं श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः॥ फलैरष्टगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे॥ शूलानाहे तु तद्युक्तो निरूहः[1] पटुमूत्रवान्॥ पृच्छतिस्म मुनि[2]मित्यथ धीमानग्निवेश इह किं तु फलानां॥ बस्तिकर्मणि हितं सततं स्यात्तं पुनर्वसुरिति प्रशशास॥ इह कुष्ठहिता गैरागरी[3] हितमिक्ष्वाकुफलं प्रमेहिणां॥ कुटजस्य फलं हृदामये प्रवरं कौटफलं तु पांडुषु॥ उदरे कृतवेधनं हितं मदनं सर्वगदाविरोधि तु॥ मधुरं सकषायतिक्तकं तदरूक्षं सकटूष्णपिच्छिलं॥ कफपित्तहृदाशुकारि यन्निरपायं पवनानुलोमि च॥ प्रवरं तदतः फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्विति॥ अथ मुनिवृषभे निगद्य वाक्यं स्थितवति विज्ञपयांबभूव भूयः॥ इदमतिगहनं महान्यशिष्यैरवनिगतोंऽजलिमग्रतो निधाय॥ चित्रकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो बस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाभेः॥ शीघ्रमापतति चानु स देहात्सर्वतः कथमपोहति दोषान्॥ ऊचे गुरुः स्तिमितमारुतवश्यमेतद्देहस्य यद्बहिरपाश्रितमंतरे वा॥ दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु बस्तिर्हिनास्ति विषमानतिरोगपूगान्॥ शाखागताः कोष्ठगताश्च

---

१ पटुतैलवानितिपाठः २ मुनिं पुनर्वसुं ३ वेणी गरागरी देवताडोजीमूतइत्यपीत्यमरः (देवडंगरी)

रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ॥ ये संति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ विट्[1]शोपपित्तादिमलाचयानां विक्षेपसंहारकरो हि वायुः ॥ तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्बस्तेः समं भेषजमस्ति यस्मात् ॥ शाम्यंति यत्नेन जिते ऽनिले च तदीरिताः पित्तकफादयोऽपि ॥ तस्माच्चिकित्सार्द्धमिति ब्रुवंति सर्वां चिकित्सामपि बस्तिमेके ॥ यच्च पक्वाशयस्थोऽपि दोषानापादमस्तकं ॥ वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥ यत्तत्रौषधवीर्यं हि तदपानेन वायुना॥पर्यासमचिरादेव समानः प्रतिपद्यते॥समानादुत्तरं चैवं व्यानाद्याः पवनाः क्रमात्॥ते तृप्ताः प्रकृतिं यांति शरीरानुग्रहे स्थिताः॥ प्र[2]सद्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च॥संतर्पयंति परितःस्वान्स्वान् भूतगुणांस्तनौ ॥ व्यानस्तिर्यगपानोऽधः प्राणश्चोर्ध्वं प्रकर्षति ॥ यथास्वमेव नाडीभिर्हारिणीभिरिवोदकं ॥ एवं वा तैः सिराभिश्च वपुर्बस्तिः सुयोजितः ॥ व्याप्नुवन्प्रसभं हंति सुकृच्छ्रानपि यक्ष्मणः ॥ बस्तिस्तस्मात्सर्वकर्मप्रधानं सर्वातंकान् हंति निःशेषतश्च ॥ स्रोतस्यंतः शोधयित्वा च कुर्याद्दोषांस्तेजः शुक्रदेहाग्निदीप्तिमिति ॥ ॥ इतिसिद्धबस्तिकल्पो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो बस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ विबंधगौरवाध्मानशिरोरुग्वाहनोर्ध्वगाः ॥ कुक्षिशूलांगरुग्विध्माहृत्पीडाकर्त्तनस्रवाः ॥ अयोगादतियोगाच्च बस्तेः स्युः षट्पदापदः ॥ अ[3]स्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥ शीतोल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ॥ करोति वातविण्मूत्रविबंधमतिदारुणं ॥ बस्तिनाभिरुजानाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ॥ कंडूगंडानि वैवर्ण्यमरतिं वन्हिमार्दवं ॥ क्वाथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ॥ उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ फलव-

१ विट्श्लेष्मइतिपाठः ॥ २ प्रसाद्येतिपाठः ॥ ३ त्रिबंधाख्यामापदमाह ॥

र्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनं॥बिल्वमूल त्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ सुरादिमूत्रवान्बस्तिः सप्राक्पेण्यस्तमानयेत् ॥ संशोषाने निरूहेण मृदुना दोषईरितः॥मूर्च्छयत्यनिलं मार्गं रुणद्ध्यग्निं हिनस्ति च ॥ [1]गौरवक्लमहृच्छूलदाहसंमोहवेष्टनं ॥ ततः कुर्यादुपचरेत्तं रूक्षस्वेदपाचनैः ॥ पिप्पलीकत्तृणोशीरदारुमूर्वाभृतं जलं ॥ पिबेत्सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोधनं ॥ वचानागरशठ्यो वा दधिमंडेन मूर्च्छिताः ॥ पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ दारुत्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शठीम् ॥ पिष्ट्वा कुष्टं च मूत्रेण पिबेत्क्षारांश्च दीपनान् ॥ बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकं ॥युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्ये रूक्षे क्रूराशये ऽथवा॥ बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुंध्यात्समीरणं ॥ सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनं ॥ विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवंक्षणवेदनां ॥ रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वर्तिं प्रयोजयेत् ॥ बिल्वादिश्च निरुहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ सरलामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनं ॥ [3]बहुदोषबलेक्रूरकोष्ठे बस्तिस्तनुर्मृदुः ॥ शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैः प्रतिहंति समीरणं ॥ ऊर्ध्वं सोऽनुसरन्देहं कुर्याद्वायुः शिरोरुजं ॥ ग्रीवास्तंभं प्रतिश्यायं बाधिर्यं दृष्टिविभ्रमं ॥ तमुष्णतैललवणप्रदिग्धस्विन्नमर्दितं ॥ तीक्ष्णैर्धूमैः प्रधमनैर्नस्यैरास्यविरेचनैः ॥ विरेकैर्बस्तिभिश्चाशु योजयेदानुलोमिकैः ॥ [4]स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मृद्वल्पभेषजः ॥ उत्क्लेश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकां ॥ शोफो बस्तावपाने च सदनं चोरुजंघयोः ॥ विबद्धमारुतो जंतुरभीक्ष्णं स प्रवाहते ॥ स्वेदाभ्यंगान्निरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ॥ विदध्याल्लंघयित्वा च तृप्तिनस्य विरिक्तवत्॥[5]कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वा ऽतिमात्रया॥अस्नि-

१ गौरवाख्यामापदमाह ॥२आध्मानाख्यामापदमाह ॥ ३बहुदोषेऽनिले इति पाठ.॥ शिरोरुजाख्यामापदमाह ४ वाहनाख्यां व्यापदमाह ॥ ५ ऊर्ध्वमारुताख्यां व्यापदमाह ॥

म्ललवणोष्णो वा बस्तिरल्पो ऽल्पभेषजः॥ मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ निरेति मूर्च्छाहृल्लासतृड्दाहादीन्प्रवर्तयन् ॥ मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वाऽस्य सिंचेच्छीतांबुना मुखं ॥ व्यजेदाक्रमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ॥ पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखं॥ केशेष्वाक्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्व्यालदंष्ट्रिभिः ॥ शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ॥ प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायणः ॥ अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥ कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतं ॥ औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सोप्यनुलोमयेत् ॥ गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं वा ऽधोऽनुलोमनं ॥ पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः ॥ यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ बस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः॥ सतैलगुडसिंधूत्थो विरेकौषधकल्कवान् बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते ॥ शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥ बस्तिरल्पुष्णतीक्ष्णाम्लघनो ऽतिस्वेदितस्य वा ॥ अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ॥ अतियोगत्वमापन्नः कुक्षिशूलकरो भवेत् ॥ विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ॥ पृश्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकोत्पले ॥ पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तंडुलधावने ॥ द्राक्षायाः पक्वलोष्टस्य प्रसादे मधुकस्य वा ॥ विनीय सघृतं बस्तिं युंज्याद्दाहे ऽतियोगजे ॥ स्नेहस्वेदैरसंपाद्य गुरुतीक्ष्णोऽतिमात्रकः ॥ दुःस्थिताय प्रणिहितो बस्तिर्दुःशयिताय वा ॥ अतिप्रवृत्तो मरुतं कोपयेत्स विमार्गगः ॥ करोत्यंगरुजां जृंभां स्तंभं भेदं च पर्वणां ॥ तं तैललवणाभ्यक्तं स्वेदितं संस्तरादिभिः ॥ बिल्वकोलयवैरंडवर्षाभूबृहतीद्वयैः ॥ सकुलत्थैः शृतं मस्तु फलसौवीरकान्वितैः ॥

---

१ अथाऽतियोगव्यापदः॥तत्रकुक्षिशूलाख्यां व्यापदमाह ॥ २ अंगरुगाख्यांव्यापदमाह

आस्थापयेत्ससिंधूत्थैर्जांगलैरशितं रसैः ॥ तैलेनानिलजिद्द्रव्यवि-
पक्वेनानुवासयेत् ॥ मृदुकोष्ठे ऽबले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥
कुर्याद्धिध्मां हितं तत्र हिध्माघ्नं बृहणं च यत् ॥ बलास्थिरादिका-
श्मर्यत्रिफलारससैंधवैः ॥ सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासये-
त् ॥ उष्णांबुनाक्तं पिप्पल्या दद्याल्लवणसंयुतं ॥ धूमलेहरसक्षीरस्वे-
दैश्चान्नं च वातनुत्॥अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक्प्रपीडितः॥
घट्टयेद्धृदयं बस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः॥ स्यात्साम्ललवणस्कंधक-
षीरबदरीफलैः ॥ श्रृतैर्बस्तिर्हितः सिद्धो वातघ्नैश्चानुवासनैः ॥
मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णातिमात्रकः॥ हृत्वा बस्तिर्मलांश्छीघ्रं
वातपित्ते प्रकोपयेत् ॥ नाभिबस्तिगुदांस्ते हि कृंततोऽस्य मुहुर्मुहुः ॥
विवर्णाल्पाल्पमुत्थानं बस्तिर्निर्लेखनो भवेत् ॥ स्वादुशीतौषधैस्त-
त्र पयश्चेक्ष्वादिभिः श्रृतं ॥ यष्ट्याव्हतिलकल्काभ्यां बस्तिः स्या-
त्क्षीरभोजिनः ॥ ससर्जरसयष्ट्याव्हं जिंगिणीकर्दमांजनं ॥ विनीय
दुग्धे बस्तिः स्याद्व्यक्ताम्लरसभोजिनः॥ पिच्छिलश्च हितो बस्तिः स्नेहै-
श्च मधुरैः श्रृतः ॥ बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा॥गुदं
दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवं॥सविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं
च भूरिशः ॥ बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ तत्रार्द्रशा-
ल्मलीवृंतैः क्षुण्णैराजं पयः श्रृतं ॥ पूतं घृतान्वितं बस्तिं दद्यादन्यां-
श्च पिच्छिलान् ॥ वटादिपल्लवेष्वेवं कल्पो यवतिलेषु च ॥ सुवर्च-
लोपोदकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ गुदे च शीतमधुरान्कुर्यात्सेक
प्रलेपनान्॥रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते॥दाहादिषु त्रिवृ-

१ हिध्माख्यां व्यापदमाह २ वृषसैंधवैरिति पाठः ३ उष्णांबुनाक्षमिति पाठः ४ हृत्पीडाख्यां व्यापदमाह ५ कर्त्तनाख्यांव्यापदमाह ६ ते मलाः ७ परिस्रवाख्यां व्यापदमाह

त्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत्॥तद्धि पित्तशकृद्वातान्हत्वा दाहादिकान्
जयेत्॥विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुतां॥युंज्याद्वाऽतिविरि-
क्तस्यक्षीणविट्कस्य भोजनं॥माषयूषेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सु-
रां॥आमं यः कुणपं रुग्वानुपवेश्येत सारुचिः॥ सघनातिविषाकुष्टनत-
दारुवचाः पिबेत् ॥ शकृद्वातमसृक्पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ॥ पक्कं-
तत्र स्ववर्गीयो बस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितं ॥ षण्णामेषां द्विसंसर्गास्त्रिंश-
द्भेदा भवंति तु ॥ केवलैः सहषट्त्रिंशद्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥ शूल-
प्रवाहिकाऽऽध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ॥ तृण्मोहदाहमूर्च्छार्दीश्चैषां
विद्यादुपद्रवान् ॥ तत्रामेंऽतरपानं तु कट्वम्ललवणैर्युतं ॥ पाचनं श-
स्यते बस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ वातघ्नग्राहिवर्गीयो बस्तिः शकृति
शस्यते ॥ स्वाद्वम्लो व्यक्तलवणः स्नेहबस्तिः समीरणे ॥ रक्ते रक्तेन
पित्तास्रे कषायस्वादुतिक्तकः॥सार्यमाणे कफे बस्तिः कषायः कटुति-
क्तकः ॥ शकृता वायुना वाऽऽमेन वर्चस्यथवाऽनिले ॥ संसृष्टेंऽतरपानं
स्यात्कट्वम्ललवणैर्युतं ॥ पित्तेनामेऽसृजातद्वत्तयोरामेन वा पुनः ॥
संसृष्टयोर्भवेत्पानं सकटुस्वादुतिक्तकं ॥ तथा ऽऽमे कफसंसृष्टे कषा-
यकटुतिक्तकं ॥ आमेन तु कफे युक्ते कषायलवणौषधं ॥ वातेन वि-
शि पित्ते वा विट्पित्तास्रे तथाऽनिले ॥ स्यात्कषायाम्लमधुरः संसृष्टे
बस्तिरुत्तमः ॥ बस्तिर्वातेन रक्तेच कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥ शकृ-
च्छोणितयोः पित्तशकृतोरस्रपित्तयोः ॥ बस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषाय-
स्वादुतिक्तकः ॥ कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ॥ क-
टुतिक्तकषायः स्यात्संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥ स्याद्बस्तिः कटुतिक्ताम्लः
संसृष्टे वायुना कफे ॥ मधुरोषणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥ मारु-
ते कफसंसृष्टे कट्वम्ललवणो भवेत् ॥ त्रिचतुःपंचषड्योगानेवमेव वि-
कल्पयेत् ॥ युक्तिश्चैषाऽतिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ युगपत्ष-
ड्रसं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ॥ निरामाणां तु पंचानां बस्तिः ष-

द्रूसिको हितः ॥ उदुंबरशलाटूनि जंब्वाम्रोदुंबरत्वचः ॥ शंखं सर्जरसं लाक्षां कत्तृणं च पलांशिकं ॥ पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ अतिसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलं ॥ कच्छुराधातकीबिल्वसमंगारक्तमूलिभिः ॥ मसूराश्वत्थशुंगैश्च यवागूः स्याज्जले श्रृतैः ॥ बालोदुंबरकट्वंगसमंगाप्लक्षपल्लवैः ॥ मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥ नानाप्रकारा जायंते व्यापदो बस्तिविभ्रमात् ॥ यथायथं यथावस्थं तासां कुर्वीत साधनं ॥ इति बस्तिव्यापत्तिसिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातः स्नेहव्यापदिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहबस्तौ मरुत्पित्तकफात्यशनविट्चयैः ॥ आवृतौ भुक्तदत्तामे सप्तधा व्यापदः स्मृताः ॥ शीतो ऽल्पो वा धिके वाते पित्ते ऽत्युष्णः कफे मृदुः ॥ अतिभुक्तेगुरुर्वर्चःसंचये ऽल्पबल स्तथा ॥ दत्तस्तैरावृतः स्नेहो नायात्यभिभवादपि ॥ स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलांगमर्दनैः ॥ पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतं ॥ स्निग्धाम्ललवणोष्णै स्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः ॥ सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः॥निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक्सूमूत्रैः पांचमूलिकैः॥ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्ते ऽनुवासयेत् ॥ तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ॥ तंद्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ समूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतं ॥ कषायातिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ आमलिंगैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतं॥ कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनं ॥ मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितं ॥ विण्मूत्रानिलसंगार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ॥ स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सबस्तिभिः

१ पिंडिकोद्वेष्टनैः ॥ २ सवर्त्तिभिरिति पाठः ॥

॥ श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ निर्हरेद्विधिना स-
म्यगुदावर्त्तहरेण च ॥ अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य-
वा ॥ गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः ॥ ऊर्ध्वं कायं
ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवको-
लकुलत्थवान् ॥ तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ कं-
ठादागच्छतः स्तंभकंठग्रहविरेचनैः ॥ छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य
कुर्यान्निवर्त्तनं ॥ नापक्वं प्रणयेत्स्नेहं गुदं स ह्युपलिंपति ॥ ततः कु-
र्यात्सरुक्मोहकंडूशोफान् क्रिया ऽत्र च ॥ तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैल-
मर्कपत्ररसे शृतं ॥ ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबंधनं ॥ पा-
र्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ अप्राप्त्यतिगतिक्षोभ-
कषणक्षणनस्रवाः ॥ गुदपीडा गतिर्जिह्मा तेषां दोषा यथाक्रमं ॥
मांसलस्निग्धविषमजालवत्स्थूलवातलाः ॥ छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ ब-
स्तीन्कर्मसु वर्जयेत् ॥ गतिवैषम्यदौर्गंध्यजिह्मत्वस्रुतिदुर्ग्रहाः ॥ फे-
निलच्युतधार्यत्वं बस्तेः स्युर्बस्तिदोषतः ॥ उच्चैकैरत्यवाक्शीर्षमूर्ध्वं-
संकुचितस्थितं ॥ उत्तानं दक्षिणं पार्श्वं सप्त शय्याः परित्यजेत् ॥
मूत्राघातोऽत्रसंभ्रान्तिरप्राप्तिः[1] साधुतागतिः ॥ आश्वागतिर्मरुत्कोप
स्तंभिः[2] पक्वाशयस्य च ॥ तद्दोषाः स्युर्विधातव्यं यथोपयिकमत्र
च ॥ संघातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुल्लुप्तकंपिताः[3] ॥ अतिमंदकबाह्याः
तिवेगदोषाः प्रणेहंतां* ॥ अनुच्छ्वासानुबंधे वा दत्ते निःशेष एव वा
॥ प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ तत्राभ्यंगो गुदे स्वे-
दो वातघ्नान्यशनानि च ॥ द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा
॥ स्यात्कटीगुदजंघोरुबस्तिस्तंभार्तिभेदनं ॥ भोजनं तत्र वातघ्नं
स्वेदाभ्यंगाः सबस्तयः ॥ तिर्यग्वल्याऽऽवृतद्वारे बद्धे वा ऽपि न गच्छति
॥ नेत्रे तदृजु निष्कास्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥ पीड्यमानेऽतरा

---

१ मूत्राघाताविसंभ्राप्तिरिति पाठः २ स्तंभिरि०पा० ३ संघातातिद्रुतोत्क्षिप्तेति पाठः हेमाद्रौ

मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ उरःशिरोरुजं सादमूर्वोश्च जनयेद्बली ॥ बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ॥ स्याद्दाहो दवथुः शोफः कंपनाभिहते गुदे ॥ कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ॥ अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः ॥ स्यात्सार्तिदाहनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्तनं ॥ तत्र सर्पिःपिचुः क्षीरं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते ॥ न भावयति मंदस्तु बाह्यश्चाशु निवर्त्तते ॥ स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता ॥ अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलं ॥ तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलं ॥ यथांऽडं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपचारतः ॥ दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ॥ स्वादुतिक्तौ तथा भूयः कषायकटुकौ ततः ॥ अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥ सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ अत्रांतरे त्यजेदष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः ॥ उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगतिमिरोरःस्वरव्यथाः ॥ रक्तनिष्ठीवलमकज्वराद्यास्तत्र साधनं ॥ अभ्यंगस्वेदनस्याधोभक्तस्नेहोपसेवनं ॥ मौनं विधिर्वातहरो यथास्वं वा विकारजित्॥अत्यास्थायानयानाभ्यां संधिमूर्द्धत्रिकादिरुक्॥अतिचंक्रमणात्पादजंघोरुसदनादयः ॥ तेषां वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ अजीर्णभोजनादामविषच्छर्दिज्वरादयः ॥ तत्र मात्राशितीयोक्तो विधेयो विधिरामहा ॥ अहितान्नाद्यथादोषं रोगाः स्युर्भेषजानि च ॥ हलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्वप्नात्पुरा गदाः ॥ विदध्यात्कफजित्तेषु धूमरूक्षान्नलंघनं ॥ व्यवायाज्जीवितभ्रंशात्तैस्तैरस्यानिलामयैः॥ गुदोऽवलुप्यतइव भ्रमतीव च चेतना ॥ मेंढ्रं धूमायति मनस्तमसीव प्रवेक्ष्यते ॥ जीवनीयश्रृतक्षीररसर्पिषोरुपयोजनं ॥ आहारो बृंहणस्तत्र

---

१. एकत्रस्थितिः

हृण्यास्ते ते च बस्तयः ॥ वेगरोधोर्ध्ववातत्वात्प्रागुक्ता ये सदाऽऽतुराः ॥ तेषां विबद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥ फलवर्तिपुरा दद्यादथ बस्तिं बलावहं ॥ निकुंभकुंभाग्न्युरुबूकधावनी पुनर्नवं दारु महच्च पंचकं ॥ फलं च मूत्रे कथितं समस्तु घृतं सतैलं लवणानि पंच ॥ निरूहितं धन्वरसेन भोजयेन्निकुंभतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ बलां सरास्नां फलमूलचित्रकाद्विपंचमूलं कृतमालकात्फलं ॥ यवान्कुलत्थांश्च पचेज्जले रसः समुस्तपाठेंद्रयवैश्च कल्कवान् ॥ सतैलसर्पिर्गुडसैंधवो हितः सदाऽऽतुराणां बलपुष्टिवर्णदः ॥ तथाऽनुवास्यं मधुकेन साधितं बालेन बिल्वेन शताव्हयाऽथवा ॥ सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे चालवणः शिशोर्हितः ॥ न चान्यदाश्वंगबलाभिवर्द्धनं निरूहबस्तेशिशुवृद्धयोर्हितं ॥ ॥ इति स्नेहव्यापत्सिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ जांगले साधारणे वा देशे यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके श्मशानचैत्यदेवतायतनागारसभाश्वभ्रारामवल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णसुवर्णवर्णमधुरसुरभिमृत्तिके मृदावकालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैर्भेषजानि प्रशस्यंतइति सामान्यतो भूमिपरीक्षा॥॥विशेषतस्त्वश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृशस्थूलतृणा वृक्षसस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा॥॥स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धतृणसस्यकोमलदलप्राया शुक्ला चांबुगुणभूयिष्ठा॥॥नानावर्णा लघुपुष्पवती प्रविरलपांडुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा॥॥ रासभभस्मवर्णा रूक्षा तनुकोटरोषरप्रायाऽल्परसप्ररोहाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला महापर्वतवृक्षा श्यामाऽऽकाशगुणभूयिष्ठा ॥ तत्रांबुपृथिवीगुणभूयिष्ठासु भूमिषु जातानि विरेचनानि बृंहणानि च शस्यंते ॥ अनलानिलाकाशगुणभूयिष्ठासु वमनानि ॥ सर्वगुणयुक्तासूभयतोभागानि ॥ आकाशगुणभूयिष्ठासु शमनानि ॥ एवं बलवत्तमानि भवंति ॥

तत्र यानि कालजान्युपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगंधानि कालातपाग्निसलिलपवनशस्त्रजंतुभिरनुपहतगंधवर्णरसस्पर्शप्रभावान्यवगाढमूलान्युदीच्यां दिशि स्थितानि ॥ तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं वर्षावसंतयोर्ग्राह्यं ॥ ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां ॥ शरदि त्वक्कंदक्षीराणि ॥ हेमंते साराणि ॥ यथर्तुफलपुष्पं ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाग्नेयान्याग्नेयेषु ॥ एवमव्यापन्नान्यापूर्णतररसवीर्याणि भवंति ॥ अथ मंगलाचारकल्याणवृत्तिः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृण्हीयात् ॥ गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु[1] नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मस्वग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिकचतुष्पादाद्यनभिगमनीयानि स्ववस्थानि शिक्येष्वासज्य स्थापयेत् ॥ तानि सक्षीराण्युपकल्पयेत्[2] ॥ तदसंपत्तावनतिक्रांतसंवत्सराणि ॥ पुराणानि तु पिप्पलीविडंगगुडमधुघृतानि ॥ अपिच ॥ क्षीरं बाष्कयणं[3] ग्राह्यं शकृन्मूत्रं च नीरुजं ॥ वयोबलवतां धातुपुच्छशृंगखुरादिकं ॥ पंचविधस्तु भेषजानां कषायः कल्प्यः ॥ निर्यासः कल्को निर्यूहः शीतः फांटश्च ॥ ते यथापूर्वं बलिनः ॥ तत्र सद्यः समुद्धृतप्रक्षालितक्षुण्णस्य तांतवनिष्पीडितस्य स्वरसो निर्यासः ॥ उपलदृशनादिपिष्टस्तु कल्कः ॥ सूक्ष्मतांतवच्युतश्चूर्णः ॥ तस्य समस्तद्रव्यापरित्यागादाप्लुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः ॥ क्वाथो निर्यूहः ॥ स तु भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधःप्रलिप्तायां ताम्रायोमृन्मयान्यतमस्थाल्यां समावाप्य बहुलपानीयग्राहितानामौषधानामाकलय्य यावता मुक्तरसता स्यात्तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च ॥ अथाप्रावधिश्रि-

१ प्रवातोदकदेशेष्वितिहेमाद्रौपाठः २ आर्द्राणि ३ प्रौढवत्सा गौर्वष्कयणी तस्याइदं बाष्कयणं

त्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन् दर्व्या च विघट्टयन् मृदुना च परितः समुपगच्छता ऽनलेन साधयेत् ॥ अवतार्य च सुपरिस्रुतं यथार्हस्पर्शं प्रयुंजीत ॥ क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिकाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशेनानुपदर्थं काथयेत् ॥ शीतसलिलाप्लुतं तु निशापर्युषितं पूतं शीतः ॥ उष्णांभसि क्षुण्णाभिपुतपूतं फांटः ॥ तत्र सम्यग्रसवीर्यादीन्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरादिबलतश्च निर्यासादीनां कल्पनानां मात्रां च संश्रयेत् ॥ तथाच केचिदाहुः ॥मात्राया न व्यवस्थानं देहं दोषं बलं वयः ॥ आलोच्य देशकालौ च भैषज्यमवचारयेत् ॥ इत्यलं ॥ तदेवमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय ॥ यथा तु सर्वे भिषजो विज्ञास्यंति तथोपदेक्ष्यते ॥ निर्यासस्य मध्यमा मात्रा चतुष्पलं ॥ कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं तदालोडने ॥ निर्यूहे भेषजपलमुदकार्द्धप्रस्थेऽधिश्रित्य पादशेषितमवतारयेत् शीतफांटयोरौषधपलं षड्भिश्चतुर्भिरंबुपलैराप्लुतमिति ॥ स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमाणे समुदितस्य द्रवस्य पादेन स्नेहः प्रयोज्यस्तत्पादेन कल्कः ॥ अन्ये पुनः पठंति ॥ स्नेहे सिध्यति शुद्धांबुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् ॥ कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमं ॥ पंचप्रभृति तु द्रवं पृथक्स्नेहसममेवावपेत् ॥ अनिरूपितकल्पनं भेषजं कल्कीकुर्यात् ॥ अथैकध्यं प्रतिसंसृज्याधिश्रित्य च निर्यूहवत्साधयेत् ॥ तत्र यदा विरमति शब्दः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्ववर्णगंधरसोपपत्तिर्भैषज्यमंगुलीभ्यां गृह्यमाणमनतिमृद्वनतिदारुणमनंगुलिग्राहिता च स्यात् स कालस्तस्यावतारणाय ॥ अपिच ॥ घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ स्नेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं सरणं न च ॥ अथावतार्य शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समा-

---

१ दृश्यमानमिति पाठः

स्निग्धापिधानेन वा पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धमनुगुप्तं शुचौ देशे सुस्थितं स्थापयेत् ॥ परिमाणं पुनः षड्वंश्यो मरीचिः ॥ ताः षट् सर्षपः ॥ ते ऽष्टौ तंडुलः ॥ तौ धान्यमाषः ॥ तौ यवः ॥ अतः परं चतुर्गुणवृद्ध्यांऽडिकामाषकशाणकर्षपलकुडवप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यंते ॥ धरणं तु पलदशभागः ॥ माषकस्य पर्यायो हेमो धानकश्च ॥ शाणद्वयस्य क्षुद्रमः कोलो वटकश्च ॥ कर्षस्य सुवर्णमक्षं पिचुर्बिडालपदकं पाणितलं तिंदुकं कवलग्रहः षोडशिका च ॥ कर्षद्वयस्य शुक्तिरष्टमिका च ॥ पलस्य मुष्टिः प्रकुंचश्चतुर्थिका बिल्वमात्रं च ॥ पलद्वयस्य प्रसृतोऽष्टमानं च ॥ कुडवस्यांजलिः ॥ कुडवद्वयस्य मानिका ॥ आढकस्य पात्रं कंसश्च ॥ द्रोणस्य नल्वणार्मणोन्मानघटकुंभकलशाः ॥ द्रोणद्वयस्य शूर्पः ॥ तुला पुनः पलशतं ॥ तानि विंशतिर्भारइति ॥ ॥ भवति चात्र ॥ शुष्कमेये त्विदं मानं द्विगुणं तु द्रवार्द्रयोः ॥ पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ कल्पयेत्सदृशान् भागान्प्रमाणं यत्र नोदितं ॥ अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ॥ स्नेहपाकस्त्रिधा मंदश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥ मंदः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ॥ किंचित्सीदति कृष्णे च वर्त्तमाने तु पश्चिमः ॥ दग्धोऽतऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ॥ मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यंगे पाने बस्तौ च चिक्कणः ॥ हिमवद्विंध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा ॥ सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैंध्यमौषधं ॥ ॥ इति भेषजकल्पोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे पचंमं कल्पसिद्धिस्थानं संपूर्णम् ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

उत्तरस्थानम् ६

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातो बालोपचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अथ खलु जातमात्रमेव बालमुल्बात्सैंधवसर्पिषा विशोधयेत् ॥ ततोऽस्यातिप्रबलमोहज्वरपरीतसर्वगात्रस्य क्रोशितुमपि रुजानुरूपमसमर्थस्यानवस्थिताशेषदेहधातोरसंभाव्ययौवनाद्यवस्थस्य क्रकचस्पर्शमिव करवसनशयनसंसर्गं मन्यमानस्याविकल्पितमंगानि विक्षिपतः पुनरिव मरणमनुभवतो क्षीयमानसंज्ञस्यातिसंबाधयोनिपुटावपीडितप्राणप्रत्याश्वनाय बलातैलेन परिषेकं कुर्यात् ॥ कर्णमूलेचाश्मनोः संघट्टनं ॥ यदि वाऽचेष्टएव स्यात्ततः कृष्णकपालिकाशूर्पेण चैनमभिनिष्टयूयाद्दक्षिणकर्णमूले च मंत्रमस्योच्चारयेत् ॥ अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदां शतं ॥ शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाऽभिरक्षतु ॥ प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य नाभिनालं मूलाच्चतुरंगुलस्योर्ध्वं क्षौमसूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण व[4]र्द्धयेत् ॥ ग्रीवायां चैनमवसं[5]ज्ञोऽन्वाभिं कुष्ठतैलेन सेचयेत्ततः क्षीरिवृक्षकषायेण सर्व[6]गंधोदकेन वा तप्तसन्तपनीयरजतनिर्वापणकवोष्णेन कपित्थपत्रकषायेण

---

१ उल्बाद्परापरपर्यायात् २ सैंधवयुक्तेन सर्पिषा ३ वादनं कारयेद्वैद्यः ४ छेदयेत् ५ योजयेत् ६ सर्वेषां गंधानां चंदनादीनां जलेन ७ इदं विशेषणं सर्वेषु स्नानकल्पेषु योज्यं

वा तद्विधेन स्नापयेत्ततोऽस्य सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानया कार्पासपिच्चवगुंठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वोष्ठकंठमनुसुखं प्रमृज्यात्तालु चोन्नम्य स्नेहपिचुनोपरिष्टादवगुंठयेत्ततश्चैंद्रीब्राह्मीशंखपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेतं हरेणुमात्रं[1] कुशाग्रैरभिमंत्रितं[2] सौवर्णेनाश्वत्थपत्रेण मेधायुर्बलजननं प्राशयेत्तद्वद्ब्राह्मीबलाऽनंताशतावर्यन्यतमचूर्णं वा ॥ ततः सैंधवोपहितेन सर्पिषा गर्भोदकानि वामयेत्तथास्योरःकंठविशुद्ध्या लाघवमभिलाषश्च जायते ॥ अथास्य जातकर्म प्राजापत्येन विधिना कुर्यात् ॥ अपिच ॥ सिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ तृतीयेऽन्हि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥ तस्मात्प्रथमेऽहन्यनंतामिश्रे मधुसर्पिषी मंत्रपूते त्रिकालं प्राशयेत् ॥ द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ॥ ततः प्राङ्निवारितस्तन्यस्य स्वपाणितलसंमितं[3] सर्पिर्द्विकालं दापयेदनंतरं च स्तन्यमिष्टं ॥ अहरहश्चास्य स्रोतः शृंगाटकं स्नेहाप्लुतेन प्रच्छादयेत्प्राक्शिरसं चैनं क्षौमनिचये संवेशयेदुच्छीर्षके चास्याभिमंत्रितमुदकुंभं स्थापयेत् द्वारपक्षयोश्च ॥ अदारीविदारीबदरीखदिरपीलुनिंबपरूपकशाखाभिरेनं वीजयेत्ताभिश्च समंततः सूतिकागारं परिवारयेत्सर्षपाः कणिकाश्चांतर्बहिः प्रकिरेत्सायं प्रातश्च बलिं ग्रहोक्तैश्च गुग्गुल्वादिभिर्धूमं कुर्वीत ॥ तथा ब्राह्मणादथर्वविदो दशाहं शांतिकर्म ॥ आर्यां महामायूरीमार्यरत्नकेतुचारिणीं चोभयकालं वाचयेत् ॥ हिंगुवचारुष्करस्सोध्रैः पोटलिकामुत्तरदेहल्यामासज्जेत् ॥ कुमारस्य च सह मातुः कंठे उच्छीर्षके च ॥ तद्वदार्यपर्णीं शतावरीमार्यापराजितां च रोचनाभिलिखितां द्वारे च ॥ देहलीमनुतिर्यङ्मुसलं निधापयेत् ॥ कणकंटकार्तिंदुकेंधनस्याग्निर्नक्तं दिनं जागृयात्तथानुरक्ताः स्त्रियः सुहृदश्च ॥ प्रह

१ रेणुकबीजप्रमाणं २ प्रागुक्तमंत्रेणाभिमंत्रितं ३ स्वशब्देन बालस्तस्यैवपाणितलेन मध्येन संमितं तत्प्रमाणं

ष्टजनसंपूर्णं च तद्वेश्म कार्यं॥अथास्य समानवर्णा मध्यमवयाः शुचि-
रलोलुपा निभृता नातुरा जीवद्वत्सा वत्सला ब्रह्मचारिण्यव्यंगा च
बहुक्षीरा शुक्लांबराचारा दीर्घ-ह्रस्वादिदेहदोषाष्टकरहिता लंबोर्ध्वचू-
चुकातिदीनपीनस्तनदोषरहिता युक्तचूचुका धात्री स्यात्तस्या एव
स्तन्यं पिबेत्तच्चोदकपात्रे दुह्यमानमेकतां यदुदकेन सह गच्छति व-
क्ष्यमाणदोषरहितं च तच्छुद्धमारोग्यं बलजननं॥अथ च धात्री स्नाता
ऽनुलिप्ता नित्यमहतवासाः सुमनाः सुभजा स्थापनौषधीः शिरसा बि
भ्राणा प्राङ्मुखी स्तनं प्राग्दक्षिणं धौतमीषत्परिस्रुतं पाययेत् ॥ ना-
नास्तन्यस्य ह्यसात्म्यत्वान्नानाविधव्यापदो भवंति ॥ अपरिस्रुते चा
तिस्तन्यपूर्णस्तनपानेनास्नेहनात्कासश्वासज्वरच्छर्दीनां संभवः ॥ रू-
क्षान्नपानकर्शनक्रोधशोककामादिभिः स्तन्यनाशः ॥ स्तन्यजनना
नि मद्यानि सीधुवर्ज्यान्यानूपमांसानि द्रवाः स्वाद्वम्ललवणप्रायाश्चा-
हाराः क्षीरिण्यश्चौषधयः क्षीरपानमनायासः सौमनस्यं च ॥ न च
क्षुधितशोकार्तश्रांतक्रुद्धप्रदुष्टधातुगर्भिणीविरुद्धाहारभुक्तानां स्तन्यं
पाययेन्नाजीर्णौषधं च बालमिति॥भवति चात्र॥षष्ठीं निशां विशेषेण
कृतरक्षाबलिक्रियाः॥ जागृयुर्बांधवास्तस्य दधतः परमां मुदं॥दशमे द्वा
दशे वाऽन्हि गोत्रोच्चारैः शुभैः शुभे ॥ सूतास्नानोत्सवं कुर्यात्पिताऽप-
त्यस्य नाम च ॥ दिने शततमे वाऽऽस्यां पूर्णसंवत्सरेऽथवा ॥
बिभ्रतोंऽगे मनोह्लादरोचनागुरुचंदनं ॥ पूज्यत्रिपुरुषानूक्रमादौ घोष
वदक्षरं ॥ अवृद्धं कृतमूष्मांतमनरातिप्रतिष्ठितं ॥ नक्षत्रदेवतायुक्तं
तदेव न तु केवलं ॥ मंगल्यमंतरंतस्थं न दुष्टं न च तद्धितं ॥ पुंसो
विसर्जनीयांतमसवर्णं स्त्रियाः पुनः ॥ विषमाक्षरमक्रूरं विस्पष्टार्थं म-
नोरमं ॥ सुखोच्चं दीर्घवर्णांतमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ततः प्रकृति-
भेदोक्तरूपैरायुः परीक्षणं ॥ प्रागुदक्शिरसः कुर्याद्बालस्य ज्ञानवान्

१ जीवंत्यायाः २ प्रकृतिभेदे विकृतिविज्ञानीये उक्तानि रूपाणि तैः

भिषक्॥प्रशस्तवास्तुशरणं सज्जोपकरणं शुचि ॥ निवातं च प्रवातं च
वृद्धस्त्रीवैद्यसेवितं ॥ निर्मत्कुणाखुमशकमतमस्कं च शस्यते ॥ शुचि
धौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ॥ शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नै-
र्धूपितानि च ॥ काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ॥ वचा
घ्यकुष्ठश्रीवेष्टसर्षपैर्धूपयेत्सदा ॥ बोधयेत्सहसा सुप्तं नो न चैनं समु-
त्क्षिपेत् ॥ तथा ह्यस्य समुत्त्रासो वेगरोधश्च जायते ॥ माक्षिकामलक-
व्योषबृहतीमूलसैंधवैः ॥ श्लेष्मापनोदरुच्यर्थमुखमंतः परामृशेत् ॥जी
वत्खड्गादिशृंगेषु समासक्तान् शुभान्मणीन् ॥ धारयेद्दश चैंद्र्यादीन्
जीवकर्षभकानपि ॥ हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्नि विशेषात्सततं वचां ॥
आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षणीं ॥ स्तन्यदोषाद्गदास्तस्य
यथोक्तं तत्पिबेदतः ॥ पीनोऽति कंधराभंगं कुर्यादूर्ध्वाक्षमूर्ध्वगः ॥ उ-
च्छ्वासरोधाल्लंबोऽति स्तनो जीवितसंशयं ॥ न गर्भिण्याः पिबेत्स्तन्यं
पारिगर्भिककृद्धि तत् ॥ स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबे-
त् ॥ मूलैः सिद्धं बृहत्याद्यैः स्थिराभ्यां वा सितायुतं ॥ चतुर्थे सूति
कागारादग्निस्कंधपुरोगमान् ॥ मासे निष्कामयेद्देवान्नमस्कर्तुं स्वलं
कृतं ॥ पंचमे मासि पूर्णेऽन्हि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ द्विकिष्कुमात्रे लि
प्तायां बलिं दत्वा चतुर्दिशं ॥ धरण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधु
क् ॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणां लोका-
नां प्रतिष्ठाऽस्यन्यथाऽसि च ॥ कुमारं पाहि मातेव ब्रह्मा तदनुमन्य-
तां ॥ स्वाहेति मंत्रेणानेन प्रत्यहं च ततः परं ॥ साश्रयं सावलंबं च
कट्यादीन्मर्दयेदनु ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तच्च प्रयोजयेत्॥चि
रात्रिषेवमाणोऽन्नं बालो नातुर्यमश्नुते ॥ भजेद्यथा यथा चान्नं स्त-
न्यं त्याज्यस्तथा तथा ॥ षट् सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥
कर्णौ हिमागमे विध्येद्धात्र्यंकस्थस्य सांत्वयन् ॥ प्राग्दक्षिणं कुमा_
रस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ दक्षिणेन दधत्सूचीं पालीमन्येन पाणि

ना ॥ मध्ये तत्कर्णपीठस्य किंचिद्गंडाश्रयं प्रति ॥ जरायुमात्रप्रच्छन्ने
रविरश्म्यवभासिते ॥ धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तककरसांकिते ॥ विध्ये
द्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुलाघवात् ॥ नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः सिरास्त
त्र हि संस्थिताः ॥ कालिकामर्मरीरक्तास्तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः ॥ सशो-
फदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु
चिकित्सितं ॥ स्थानव्यधाच्च रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ॥ स्नेहा-
क्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ॥ आमतैलेन सिंचेच्च ब-
हलां[1] तद्वदारया[2] ॥ विध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीय-
सी ॥ वर्तिस्त्र्यहात्ततो रूढं वर्द्धयेत शनैः शनैः ॥ स्वेदितोद्वर्ति-
तं कर्णमभ्यक्तं बृंहणैः पुनः ॥ नाजीर्णे न मलोद्रेके न चात्युष्णे विव-
र्द्धयेत् ॥ सदा च युंज्यादभ्यंगान्कर्णपालीगदोदितान् ॥ पुष्टिनीरुक्-
त्वजननानिति संवर्द्धिते दृढे ॥ कलधौतावबद्धानि कर्णे रत्नानि नि-
क्षिपेत् ॥ छिंद्यादवृद्धौ क्षीणां तु पालिमंतरपांगतः ॥ देवतापांगयो-
र्वाह्यं व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः ॥ जिह्मसूचीव्यधाद्वर्तिगाढत्वादथवा म-
लैः ॥ जाते महति संरंभे वर्तिमाश्वपनीय तत् ॥ यवैरंडजटायष्टीमं-
जिष्ठाद्यैः प्रलेपयेत् ॥ सुरूढं च पुनर्विध्येत्त्वरया तु विवर्द्धनात् ॥ छि-
द्येत पाली शुद्धस्य शुद्धायां संदधीत तां ॥ कर्णामयनिषेधोक्तसं-
धानविधिना भिषक् ॥ वर्षे स्ववसतेर्बाह्यं कुमारस्य न दर्शयेत् ॥ दी-
पमातपमग्निं च रूपमन्यच्च भासुरं ॥ अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपन-
येत्स्तनात् ॥ पूर्वोक्तं[3] योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणं ॥ कुर्यादपस्तनं
स्नेहसंक्रांत्या स्तनलेपनैः ॥ बीभत्सैर्याविकासेककृत्रिमक्षतदर्शनैः ॥ पि-
यालमज्जामधुकमधुलाजसितोपलैः ॥ अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो
मोदकः शिशोः ॥ दीपनो[4] बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ॥ संग्राही

१ स्थूलां २ आराचर्मकाराणांचर्मच्छेदनशस्त्रमितिसुश्रुतेडल्हणः ३ छागं गव्यं वा तद्गुणं ४ एतन्नामामोदकः

धातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः॥बुभुक्षा चेत्प्रबलतामपस्तन्यस्य गच्छति ॥ अत्यग्निजिद्धितं तस्य विधानं पारिगर्भिकं॥ अभियुक्तः सदाचारो नातिस्थूलो न लोलुपः ॥ कुमारधारः कर्तव्यस्तत्राद्यो बालचित्तवित् ॥ अधार्मिकं दुराचारः स्थूलो विकटगामिनं ॥ करोति लोलुपो बालं यस्मरत्वेन रोगिणं ॥ रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भैषजैरविषादकैः ॥ अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ त्रासयेन्नाविधेयं च त्रस्तं गृह्णंति हि ग्रहाः ॥ वस्त्रवातात्खरस्पर्शात्पालयेल्लंघिताच्च तं ॥ क्रीडाभूमिः समा कार्या निःशस्त्रोपलशर्करा ॥ बिल्वोषणकणांभोभिः सिक्ता निंबोदकेन वा ॥ जातुषं घोषवच्चित्रमत्रासं रमणं बृहत् ॥ अतीक्ष्णाग्रं गवाश्वादिमंगल्यमथवा फलं ॥ शक्तिमंतं यथावर्णं विद्यामध्यापयेत्ततः ॥ अनुशिष्यात्सदा चैनं धर्माय विनयाय च ॥ यथा नेंद्रियदुष्टाश्वैर्ह्रियते यौवनागमे ॥ अभ्यंगोद्वर्तनं स्नानं प्रत्यहं च समाचरेत् ॥ सहदेवास्थिराकौंतीकुसुमोत्पलचंदनैः॥ बृहतीफलतर्कारीसर्षपाकुष्ठसैंधवैः ॥ अश्वगंधावचैरंडतिलापामार्गतंदुलैः ॥ सात्मगुप्ताफलैस्तैलं साजक्षीरं विपाचितं ॥ रक्षोघ्नः पुष्टिदोऽभ्यंगस्तद्वदुद्वर्तनं च तैः ॥ दधिमाक्षिकसंयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिंक्कसैः[1] ॥ मूर्वामूलद्विरजनीयवैश्चोद्वर्त्तनं हितं ॥ कुलत्थचूर्णमेवं वा वाजिगंधारजोऽपि वा ॥ स्नाने सर्वौषधीकल्को जीवनीयांबु चेष्यते ॥ आरग्वधादिनिर्यूहे शृतं शीतवसंतयोः ॥ वत्सकादिप्रतीवापं कुमारं प्राशयेद्घृतं ॥ ग्रीष्मे वातातपस्वेदैर्बालः क्षामत्यतो हिमं ॥ प्रातरेव पिबेद्दुग्धं जीवनीयगणे शृतं ॥ सिताघृताढ्यान् सक्तूंश्च लिह्यान्न्वेवपीतकं ॥ धान्याम्लपायी लिह्याद्वा घृतसात्म्यो घृतं शृतं ॥ काकोलीशर्करामेदातुत्थायष्ट्याह्वजीवकैः ॥ कुटन्नटेन मूर्द्धानं लिंपेदन्यैश्च शीतलैः ॥ रास्नासरलवर्षाभूहिंगुसैंधवदारुभिः ॥ सर्पिर्विदार्यादिजले

१ चिक्कसं यवपिष्टं

साधितं लेहयेच्छिशुं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं शूर्पपर्ण्यौ दुरालभा ॥
प्रियालमज्जा काकोली विदारी कट्फलाऽमृता ॥ द्राक्षाऽजशृंगी
दुग्धीका क्षीरशुक्ला ह्याह्वया ॥ शृंगी मधुककुसुममेदर्षभकजी-
वकं ॥ एभिः क्षीरं घृतं सिद्धं लिह्याद्बालो घनात्यये ॥ ब्राह्मी-
सिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैंधवैः ॥ सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधा-
स्मृतिकृद्घृतं ॥ आयुष्यं पापरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणं ॥ त्रिफला
लक्ष्मणाऽनंता समंगा सारिवा वचा ॥ ब्राह्मी पाठा द्विबृहती द्वि-
स्थिरा द्विपुनर्नवं ॥ महादेवा स्वर्वल्ली पयस्या गिरिकर्णिका ॥ तो-
यकुंभे पचेदेतत्पलांशं पादशेषितं ॥ तेन कौंतीवचाकुष्ठकृष्णासर्ष-
पसैंधवैः ॥ नीकक्सरूपवत्सायाः संयुक्तं पयसा च गोः ॥ पुष्ययो-
गे घृतप्रस्थं सहेमशकलं शृतं ॥ पानाभ्यंजनतो मेधास्मृत्यायुःपुष्टि-
वृद्धिदं ॥ रक्षोघ्नं च विषघ्नं च सारस्वतमिदं घृतं ॥ लीढं सहघृत-
क्षौद्रं पचाद्धेमरजोऽल्पशः ॥ संवत्सरं परं मेध्यं रक्षोघ्नं बलवर्द्धनं ॥
पयस्या पिप्पली कुष्ठं हरिद्रा सारिवा वचा ॥ मांसी कैडर्यमित्येत-
च्चूर्णं ब्राह्मीरजःसमं ॥ लीढ्वाऽऽज्येन शिशुर्वर्षं भवत्यपलितो बुधः ॥
बलवान् श्रुतसंपन्नः शतायुः स्थिरयौवनः ॥ प्रातः प्रातरिमं लेहं
धात्री चास्यावलेहयेत् ॥ब्राह्मीवचोजयेदूर्वा मूर्वा ब्रह्मसुवर्चला ॥ ल-
क्ष्मणां श्वेतकारीमध्यंडां गौरसर्षपां ॥ सहस्रवीर्या फलिनीं पक्वं
च बृहतीफलं ॥ रोहिषं चेत्यमी प्राशाः पृथग्द्वादश कीर्तिताः ॥
महताऽप्युपयोक्तव्या नरेण नियतात्मना ॥ नित्यं मृद्भक्षणाद्रक्षेत्त-
था स्युर्नियतं गदाः ॥ पांडुत्वश्वयथुश्वासकासातीसारजंतवः ॥ छ-
र्दिर्मूर्च्छाग्निसदनस्तन्यद्वेषाः सरुग्भ्रमाः ॥ भक्षयेद्दंतपवनं नास्थि-
रद्विजबंधनः ॥ तस्य तद्दशनकृद्धः कुर्याद्दंतामयान्सरुक् ॥ शूरैरा-
युधिभिर्गुप्तमधृष्यं नगरं परैः ॥ यथा शिशोर्वपुस्तद्वद्यथोक्तैर्विधिभि-
र्ग्रहैः ॥ इति बालोपचारणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ अध्यण्डां कनचबीजं

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधो हि बालः
शा पुक्तस्य क्षीरमदुष्टं प्रयुंजीत ॥अन्नादस्य हितमन्नं॥ उभयवृत्ते-
रुभयं॥ क्षीरं हि यथोक्तैर्दोषकोपनैराहारविहारैर्धात्र्या व्यापन्नं विवि-
धामयोदयाय बालस्य कल्पते ॥ तत्र श्यामारुणवर्णं तिक्तकषाया-
नुरसं विशदं रूक्षमलक्ष्यगंधं फेनिलमतृप्तिकरमाध्मानमूत्रवर्चोविबं-
धकृत्कर्शनमप्सु विसर्पति विच्छिन्नं च प्लवते वातदुष्टं ॥ कृष्णं नीलं
ताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगंधि भृशोष्णमप्सु पी-
तराजिमद्विदाहकरं च पित्तदुष्टं ॥ अत्यर्थं शुक्लं मधुरं लवणानुरसं
घृततैलवसामज्जगंधि पिच्छिलं बहलं तंतुमद्गुरु सलिलेऽवसीदति नि-
द्राबहुलं च श्लेष्मदुष्टं॥तदुपयुज्यमानं यथास्वलिंगान् व्याधीनभिनिर्व-
र्तयति॥स यत्प्रदेशमभीक्ष्णं स्पृशति स्पर्शं च न क्षमते तत्र रुजमुपल-
क्षयेत् ॥ निमीलिताक्षतया मूर्ध्नि रुजं ॥ जिह्वोष्ठदंशश्वासमुष्टिबंधो-
र्ध्वेक्षणैर्हृदये ॥ विण्मूत्रसंगच्छर्द्याध्मानांत्रकूजनस्तनदंशनचेष्टनपृ-
ष्ठविनमनजठरोन्नमनैर्जठरे ॥ मूत्रसंगतृण्मूर्च्छोत्त्रासदिगभिवीक्षणह-
स्तखलीपादकुञ्चीभवनश्मश्रुकेशलुंचनैर्बस्तौ गुदे च ॥ सर्वत्र च स्व-
भावातिरिक्तरोदनेन मुखवित्कणनेन च ॥ अथ यथामयं यथादोषं
च धात्र्याः शमनशोधनानि प्रयुंजीत ॥ तत्र वातदूषिते स्तन्ये देवदा-
रुसरलकटुरोहिणीवचाकुष्ठपाठाभार्ङ्गीमागधिकावृश्चिकालीचित्रकाज-
मोदशुंठीमरिचानां क्वाथं दशमूलक्वाथं वा त्रिरात्रं पाययित्वा वात-
व्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं निगदमदिरानुपानं दद्याद्वातहरद्र-
व्यसिद्धं वा ॥ ततः स्निग्धां मृदु विरेच्य बस्तिकर्मणोपचरेद्वातघ्नैश्चा-
भ्यंगस्वेदोपदेहोन्मर्दनैः ॥ सरलरास्नाऽजमोदादेवदारुचूर्णं सर्पिषा बा-
लमवलेहयेत्॥एवं विधैरेव च पिपकं सशर्करं सर्पिः॥अपि च॥तिक्ता-

१ अष्टांगहृदये तु ॥ संसृष्टलिंगं संसर्गात्त्रिलिंगं सान्निपातिकमिति ॥

नुरसं स्तन्यं मुद्गमाषपलाशाभ्यां काकोलीयुगेन च शोधयेत् ॥ प्रि-
यंगुधातकीपद्मपद्मकदेवदारुक्षौद्रैर्वा ॥ कषायानुरसं हिंगुसैंधववचाघृ-
तेन ॥ फेनिलं विच्छिन्नं च प्लवमानं बिल्वाग्निमंथशृतेन पयसा ह-
विषा च ॥ शूर्पपर्णीकाकोलीबृहत्यवल्गुजफलैर्वा ॥ पित्तेऽमृतापटो-
लपत्रसारिवाशतावरीनिंबचंदनक्वाथं धात्री बालश्च पिबेत् ॥ त्रिफ-
लानिंबकटुकामुस्तक्वाथं वा ॥ जीवकर्षभकर्द्धिकाकोलीमधुककट्फ-
लकर्कटशृंगीक्वाथं वा ॥ सक्षौद्रं पटोलादिं पद्मकादिं वा न्यग्रोधादिं
वा ॥ एभिरेव च द्रव्यैः सर्पींषि पित्तघ्नानि च विरेचनानि शीतांश्चा-
भ्यंगप्रदेहसेकान् कुर्यात् ॥ अपिच ॥ ताम्रावभासं पयो हृदयमु-
द्वेष्टयति तत्प्रियंगुमुस्तशबररोध्रैः शोधयेत् ॥ अम्लानुरसमम्लपित्त-
करं तद्द्राक्षामधुकपयस्याश्रीपर्णीभिः ॥ कटुकानुरसं छर्द्यतीसारका-
सश्वासकरं तत्काकोलीभ्यां विदारीभ्यां मधुपर्ण्या च ॥ उष्णमामदा-
हज्वरकरं विरेचनं च तच्चंदनोत्पलकमलैः ॥ कफे तु सैंधवपिप्पलीयु-
क्तं सर्पिर्बालं पाययेत् ॥ सैंधवमधुकसंसृष्टं वा मदनपुष्पकल्केन च सक्षौ-
द्रेण स्तनं बालस्य चोष्टमालिंपेत्तेन सुखं वमति ॥ धात्रीं तीक्ष्णैर्वामये
त्ततः कृतसंसर्जनां पंचकोलघनवचाऽतिविषाक्वाथं पाययेत् ॥ नगरसुर-
दारुसुरेंद्रयवपृथ्वीकाक्वाथं वा ॥ आरग्वधादिं मुस्तादिं वा ॥ रूक्षोष्णा-
न्नस्य धूमगंडूषप्रदेहपरिषेकानविरुद्धं चान्नपानं योजयेत् ॥ अपिच ॥
लवणानुरसं विसर्पकोठकंडूकरं ॥ तत्पिचुमंदपटोलीक्षीरिवृक्षैः शोधयेत् ॥
तं तु महादौर्बल्यश्वासकासकरं ॥ तत्पिप्पलीनागरचूर्णेन समधुघृतेन ॥
गुरु सदनात्मकं प्रतिश्यायसिंघाणकक्षीरालसककरं ॥ तत्पाठाव्योषक-
ल्केन पंचकोलचूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥ यदा
पुनर्धातुसन्निपातप्रकोपनान्यासेवेत तदाऽस्यास्त्रयो मला युगपद्दृष्टो-
ऽभिप्रपन्नाः क्षीरवहा रसायनीः समनुश्रित्य संकीर्णलिंगं स्तन्यमावहं-
ति ॥ तच्चेदमविज्ञानात्सततमप्रत्यवेक्षणात्प्रमादाद्वा मातुः कुमारः

पिबति ततः स तेन सलिलोपममच्छं विच्छिन्नमामं दुर्गंधि नानाव-
र्णवेदनं फेनिलमतिसार्यते पीतश्वेतमूत्रताविष्टंभतृष्णाज्वरच्छर्दिवि-
जृंभिकाशुष्कोद्गारारुचिभ्रमांगभंगविक्षेपकूजनघ्राणाक्षिमुखपाकदृ-
ष्टयुपप्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवंति ॥ तं क्षीरालसकमत्ययं चाच
क्षते ॥ तत्र धात्रीं बालं च पूर्वमेवाशु वामयेद्विहितसंसर्गयोश्च मुस्त
पाठाऽतिविषाककुभकटुकानां क्वाथं पानाय दद्यात् ॥ रास्नाऽजमो
दाप्रियंगुभद्रदारूणां वा ॥ पाठातेजोवतीपुनर्नवद्रश्चिकालीनां वा ॥
भूर्निबामृताकुटजफलसारिवाणां वा ॥ वचाहरिद्रादिगणयोर्वा ॥ पा-
ठादिमहाकषायस्य वा ॥ जंब्वाम्रबिल्वकदंबपत्राणां वा ॥ बिल्व-
भंगस्य वा ॥ अनुबंधे च यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत ॥ दंतोद्भेदश्च सर्व-
रोगायतनं ॥ विशेषेण तु तन्मूलाः ज्वरशिरोभितापतृष्णाभ्रमाभि-
ष्यंदकुकूणकपोथकीवमथुकासश्वासातीसारविसर्पाः ॥ स दीर्घायुषो-
ऽष्टमान्मासात्परतो वा प्रवर्त्तते ॥ इतरेषां तु चतुर्थात्प्रतिबाल्ये दं-
तोत्पादवेदनया पीडिता न सम्यक्संपूर्णधातुबला भवंति ॥ तत्रास्थि
मज्जानौ दंतोत्पत्तिहेतू॥ तदा च तयोरसंपूर्णवीर्यत्वात्पुनः कालांत-
रेण दंतानां पतनमापूर्यमाणधातुत्वाच्च पुनरुत्थानमतएव च वृद्धानां
पुनर्दंतोत्पत्तिर्बलान्निपातितानां तु सहसा तदधिष्ठानगतधातुबीजभ्रं
शात्संततिव्यवच्छेदाच्छोणितप्रवृत्त्याऽभिघाताच्च निःसारत्वाच्छिरा-
णां पुनरनुत्पादः ॥ एतेन योगच्युताअपि प्रायशो व्याख्याताः ॥
तौ तु धातुकालक्रमेण पच्यमानौ यदा दंताशयमनुप्रपद्येते तदाऽ-
स्य किंचिदुत्सेधेनोर्ध्वाधोदंतमांससंघट्टनादंगहर्षो जायते ॥ त-
द्गतेन च श्लेष्मणा कंडूस्तदा चूचुकं दंदश्यते ॥ यद्यदालंभते
तत्तदास्यमानयति ॥ मारुतश्चास्य दंतमूलेषु मूर्च्छति ॥ ततः
स कफानुविद्धोऽस्थिमज्जस्थितः सर्वतो विसरन् सह पित्तेन
धातून्मलांश्च दूषयन् विशोषयति ॥ तद्द्विजानामसंभवएवेति ॥ भवं

ति चात्र ॥ पृष्ठभंगे बिडालानां बर्हिणानां शिखोद्गमे ॥ दंतोद्भेदे
च बालानां न हि किंचिच्च दूयते ॥ यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं य-
थाबलं ॥ विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितं ॥ त एव
दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ॥ अतस्तदेव भैषज्यं मात्रात्व
स्य कनीयसी ॥ सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ॥ स्नि-
ग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ सद्यस्तान् वमनं तस्मा-
त्पाययेन्मतिमान्मृदु ॥ बस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनं ॥ युं
ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ॥ मूर्वाव्योषवराकोल-
जंबूत्वग्दारुसर्षपाः ॥ सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परं ॥
इक्षुमूलकशेर्वाख्ययष्ट्याह्वैस्तत्तु शुध्यति ॥ सांद्रं तु क्षौद्रकाश्मर्य-
गुडूचीतंडुलांबुभिः ॥ शृतैर्वासुरसश्वेतसर्षपाबृहतीद्वयैः ॥ ग्रथितं प-
द्मकोशीरफलिनीश्वेतचंदनैः ॥ दंतपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारये
त् ॥ पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥ वामीणलकपोतो-
त्थरजस्तद्वच्च योजितं ॥ लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसप्लुतं ॥ द्रुतं
करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखं ॥ वचाद्विबृहतीपाठाकटुकाऽतिवि-
षाघनैः ॥ मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ॥ भद्रदारुघनं य-
ष्टी समंगा ससितोपला ॥ वातज्वरपरीतांगः पिबेदंतरपानकं ॥ सुरा-
ह्वघनयष्ट्याह्वपयस्यांशुमतीद्वयं ॥ नागरं मरिचं भार्ङ्गी वृश्चिकाली श
तावरी ॥ घृतं तत्क्वाथदुग्धाभ्यां सिद्धं हंत्यनिलज्वरं ॥ बालस्य पा
नाभ्यंगाभ्यामभिश्चोन्मर्दनं हितं ॥ हरिद्राकुष्ठषड्ग्रंथाशतपुष्पाहरेणु-
भिः ॥ भार्ङ्गीएलासुषवीरास्नावर्षाभूनतसर्षपैः ॥ अक्षांशैः सांबुदस्तुर्मै
स्तुपिष्टैर्मकल्कैः ॥ तैलप्रस्थं सुरामंडतुल्यमभ्यंजने पचेत् ॥ लाजनी-
लोत्पलकणामधुरांजनशर्करं ॥ पित्तज्वरमतीसारं मधुलीढं निवर्त-
येत् ॥ लाजद्विपिप्पलीक्वाथः शर्करामधुसंयुतः ॥ पीतो ज्वरमती-

१ अपितु सर्वाण्येवांगानि पीड्यंतइत्यर्थः ॥

सारं तृष्णां छर्दिं च नाशयेत् ॥आमातिसारे रक्ते च कल्कितां गजपिप्पलीं॥पाययेच्छर्करोपेतां चूर्णं वा देवदारुजं ॥शिरोभितापे सघृतैः शिरः शीतैः प्रलेपयेत्॥पत्रैः कपित्थचांगेरीबदरीकाकमाचिजैः॥शिरोरुक्छर्द्यतीसारनाशनं मूर्द्धलेपनं ॥गवादनी दाडिमं च कृत्वा कोष्णांभसा पचेत्॥कुर्यात्कुकूलपोथक्योर्यथोक्तं स्वंस्वमौषधं॥मनःशिला शंखनाभिः पिप्पल्यो मधुयष्टिका ॥ क्षौद्रेण घृष्टा गुटिका शिशोः सर्वाक्षिरोगजित् ॥ पिप्पलीतंदुलीमुद्गैः सुमनःकोरकैर्यवैः ॥ नीलोत्पलस्य पत्रैश्च श्रेष्ठा वर्त्तिः सितोन्मितैः ॥ मुस्तांजनप्रियंगूणां चूर्णस्तंदुलवारिणा ॥ तृष्णातीसारवमथून् हंति पीतः समाक्षिकः ॥ पटोलनिंबकुटजसप्तपर्णं सदीप्यकं ॥ देवदारुविडंगानि सरलो माक्षिकं घृतं ॥ लीढं ज्वरमतीसारं कासं पांड्वामयं वमिं ॥ हन्याच्च मातृकान्दोषान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ मधुकव्योपपर्द्धृथाग्रंथिकाः *स्पृष्टरोदिताः॥ क्षीरिणां च प्रवालानि पाठां च विपचेद्घृते ॥ तत्पीतं समधु श्लेष्मज्वरघ्नं दीपनं परं॥पक्वैलानतलर्कारीमधुशिग्रुसुराह्वयैः॥ सबिल्वकुष्ठवरुणरेणुकाभिशिभिः कृतः ॥ श्लेष्मज्वरहितो लेपस्तैलमभ्यंजनं च तैः ॥ मंडलानि च सा॰थेन गजमूत्रेण लेपयेत् ॥ रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयं ॥ पृष्ठिपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनं ॥ अतीसारज्वरश्वासकामलाकासपांडुजित् ॥ बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदं ॥ बिल्वपेशी सवरुणा धातकी रोध्रवालकं ॥ हंति लीढमतीसारं शिशोः क्षौद्रयुतं द्रुतं ॥ त्रिफलाधातकीपुष्पपथ्याबिल्वशलाटुभिः ॥ सकट्वंगैर्घृतं सिद्धमुदरामयनाशनं ॥ पथ्यासौवर्चलक्षारवेल्लव्योषाग्निहिंगुभिः ॥ निकुंभ्या च घृतं सिद्धं समक्षीरं व्यपोहति ॥ गुल्मानाहगुदभ्रंशश्वासकासविलंबिकाः ॥ समंगाधातकीलोध्रकुटन्नटबलाह्वयैः ॥ महासहाक्षुद्रसहामुद्गबिल्वशलाटुभिः ॥ सकार्पासीफलैस्तोयसाधितैः साधितं घृतं ॥ क्षीरमस्तुयुतं हंति शीघ्रं

दंतोद्भवान् गदान् ॥ विविधानामयानेतद्वृद्धकाश्यपनिर्मितं ॥ दंतोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियंत्रयेत् ॥ स्वयमप्युपशाम्यंति जातदंतस्य यद्गदाः ॥ यावन्मासस्य यो जातस्तावद्वर्षस्य स द्विजः ॥ पतति प्रायशोऽष्टानां तेषां पूर्वस्य संभवः ॥ अत्यहःस्वप्नशीतांबुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥ शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ॥अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते॥कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुष्कमुखेक्षणः॥सैंधवव्योषशार्ङ्गेष्टापाठागिरिकदंबकान् ॥ शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत्॥अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितं॥ बदरीधातकीधात्रिचूर्णं वा सर्पिषा युतं ॥ अश्वलिंडरसक्षौद्रयुक्तां वा मधुयष्टिकां ॥ द्विवार्ताकीफलरसं केवलं वाऽश्वविड्रसं॥ मधुना वा घनव्योपपाठामूर्वाशतावरीः ॥ सपयस्याः पृथक्पर्णीशृतं वा माक्षिकान्वितं ॥ स्थिरामरतरुव्योपहिपुनर्नवसाधितं ॥ स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ निचुलोत्पलवर्षाभूभार्ङ्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः॥ सिद्धं प्रस्थार्द्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परं॥ सिंह्यश्वगंधासुरसाकणागर्भं च तद्गुणं॥ यष्ट्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचंदनैः॥ तालीसपिप्पलीभ्यां च साधितं शोषजिद्धृतं ॥ शृंगीमधूलिकाभार्ङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः॥ अश्वगंधाद्विकाकोलीरास्नर्षभकजीवकैः ॥ शूर्पपर्णीविडंगैश्च कल्कितैः साधितं घृतं॥शशोत्तमांगनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परं॥ वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः शृतं ॥ बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यंजने हितं॥ द्वे बले तुंबरुच्छल्ली वचा गिरिकदंबकः ॥ सुरापिष्टः प्रदेहः स्यादधःकाये विशुष्यतः॥ सिंहस्कंधीसिंहवल्लीकरमर्दीत्रिकंटकैः ॥ भंगकाथैः कुमाराणां शुष्यतां परिषेचनं ॥ साशोकरोहिणीं कृष्णां मध्वाज्येन लिहन् जयेत् ॥ शिशुः शोषं शरीरस्य ससितच्छागदुग्धभुक् ॥ शुष्ककासे कुमारस्य धात्र्याः स्तन्यविशोधनं ॥ माषसूपः प्रयोक्तव्यः

१ तालीससारिवाभ्यामित्यष्टांगहृदये पाठः ॥ तालीसमरिचाभ्यामित्यपि क्वचित्पाठः

सकृष्णो घृतभर्जितः ॥ मधुनाऽतिविषाशृंगीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुं ॥ एकां वाऽतिविषां कासज्वरछर्दिरुपद्रुतं ॥ कासतृट्छर्द्यतीसारैरर्दितं लाजतर्पणात् ॥ लाजतालीसपत्रं वा बीजानि कमलस्य च ॥ रोध्र-प्रियंगुकल्कं वा पाययेत्तंदुलांभसा ॥ शर्करामधुसंयुक्तं लाजकुस्तुं-बरीरजः ॥ बृहतीफलमूलत्वक्पिप्पलीग्रंथिकैः कृतः ॥ तक्षीरयुतैः काथो मधुना हंति शीलितः ॥ छर्दिमूर्च्छाज्वरश्वासकासातीसारपीन-सान् ॥ पंचकोलद्विवार्ताकीमूलभार्ङ्गीतुगाह्वयाः ॥ क्षौद्राज्यलीढाः श्व-सनकासपीनसरुक्च्छिदः ॥ श्यामातिमुक्तालकारीकुसुमकाथसाधि-तं ॥ यष्टीगर्भं घृतं तृष्णाहिध्माश्वासास्रपित्तनुत् ॥ पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ द्विवार्ताकीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ॥ पिप्पलीपंचलवणं कृमिजित्पारिभद्रकं ॥ तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मर्षी वा रोमचर्मणां ॥ लाभतः शल्यकश्वाविद्गोधर्श्यगिरिजन्मनां ॥ ख-दिरार्जुनतालीसकुष्ठस्यंदनजे रसे ॥ सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं वि-नियच्छति ॥ हनुमूलगतो वायुर्दंतदेशान्विशोषयेत् ॥ यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठंति ततो द्विजाः॥रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनि-लः सिराः ॥ हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः शब्दं करोत्यतः॥क्षीरिभवालम-धुकदर्भमूलबिसोत्पलैः॥तृष्णादाहज्वरहरः कषायः ससितामधुः॥शर्क-रादाडिमकणानागकेसरजीवकं ॥ लिहन्कुमारः क्षौद्रेण तृट्छर्दिभ्यां विमुच्यते ॥ लाजैः सचंदनोशीरयष्टीमधुकपद्मकैः ॥ लिप्तो धौतः स्तनः पीतो भ्रमतृड्दाहमोहहा॥ अस्नेहलवणं पीत्वा संस्कृतं लावजं रसं ॥ सशर्करं विजयते बालो लंघनजान् गदान् ॥ विसर्पस्तु शि-शोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः ॥ पद्मवर्णो महापद्मो बाले दोषत्रयो-द्भवः ॥ शंखाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ॥ सदंतो जायते यस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः॥ कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च द्वि-

१ शल्यकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च यथालाभं मर्षी मधुघृताभ्यां लिह्यात् ॥

जातये ॥ दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ॥ वत्सस्य मधु-
लाजानामापूर्य प्राङ्मुखो मुखं ॥ चुंबेत्कुमारस्त्रीन्वारान्प्रायश्चित्तमिदं
परं ॥ नावमारोहयेद्बालं स्नातं स्कंधं गजस्य च ॥ भोजयेद्ब्राह्मणांश्चा-
त्र पायसं मधुसर्पिषा ॥ मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिब-
न्नपि ॥ कासाग्निसादवमथुतंद्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ॥ युज्यते कोष्ठवृ-
द्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिणं ॥ रोगं परिभवाख्यं च युंज्यात्तत्राग्नि-
दीपनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलकटुकादेवदारुभिः ॥ क्षारद्वयाबिडाजा-
जीबिल्वमध्याग्निदीप्यकैः ॥ दधिसौवीरकसुरामंडैश्च विपचेद्धृतं ॥ हं-
ति प्रयुक्तं तत्काले रोगान्पारिभवाश्रयान् ॥ अन्नेनोपहतं स्तन्यं पि
बतो विहितात्परं ॥ इमानेव गदान्कुर्यात्कुर्यात्तेष्वेतदेव च ॥ पीतं पी
तं च यः स्तन्यं सवातमतिसार्यते ॥ तस्याप्येतत्परं पथ्यं दीपनं ब
लवर्णकृत् ॥ अत्युद्रिक्तक्षुधं बालं परिभूतं तु लेहयेत् ॥ विदारीयव-
गोधूमकणाचूर्णं घृताप्लुतं ॥ पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करं ॥
अक्षमज्जाद्विकाकोलीयष्टीमधुकमोरटैः ॥ श्रपयेत्क्षीरमाज्यं वा बी-
जैरिक्षुरकस्य च ॥ तत्प्रयोज्यं गुरु स्निग्धं यथात्यग्नौ पुरेरितं ॥ श्व-
वायसबिडालानामुच्छिष्टेन जलेन च ॥ स्नापयेत्तं न चेदेवं क्षुत्तस्य
प्रशमं भजेत् ॥ क्षीरिपादपमूलस्थं विधिना स्नापितं ततः ॥ वस्त्र-
रत्नाद्यलंकारैः कुमारं भूषयेन्मितैः ॥ रूक्षं चानु ततः कुर्याद्भूषण-
व्यत्ययं तयोः ॥ एतदायुःप्रदं धन्यं स्नपनं सर्वरोगजित् ॥ जटीभूतक
चाक्षादिपक्ष्माणं त्वतिलोलुपं ॥ गोमूत्रगंधिं स्नपयेत्तीर्थे गव्यशकृद्र
सैः ॥ वचापुष्पशिलाकुष्ठवयस्थाहिंगुकट्फलैः ॥ सबस्तमूत्रमदिरैस्तै
लमभ्यंजनं पचेत् ॥ बलाविदारीत्रिकटुकुष्ठोशीरकुचंदनैः ॥ सि-
द्धं पीतं हविर्हंति तं विकारमशेषतः ॥ शिरः पृष्ठं ततो मु-
ष्कौ ततः पादौ च योजयेत् ॥ हस्ताभ्यामुत्थितो वायुः स पर्वानुप्लवः
स्मृतः ॥ गौरीवचासदापुष्पीहयगंधाकटुत्रयैः ॥ सकट्फलद्विवार्ता-

कीवयस्थाहिंगुरोहिषैः ॥ बस्तमूत्रसुरायुक्तैः साधितं तस्य योजयेत्
॥ तैलमभ्यंजने शेषं वातव्याधिवदाचरेत् ॥ तालुमांसे कफः क्रुद्धः
कुरुते तालुकंटकं ॥ तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ ता-
लुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवं ॥ तृडास्यकंठ्ठक्षिरुजा ग्रीवा-
दुर्धरता वमिः ॥ तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ तालु
तद्वत्कणाशुंठीगोशकृद्रससैंधवैः ॥ शृंगबेरनिशाशृंगं कल्कितं वटपल्ल-
वैः ॥ बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥ रसेन लिंपेत्ताल्वा-
स्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतं ॥
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकंटकात् ॥ मस्तुलुंगक्षयाद्यस्य
वायुस्ताल्वस्थि नामयेत् ॥ तस्य तृड्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतं॥
पानाभ्यंजनयोर्योज्यमुद्वेगश्च हिमांबुना ॥ मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे
रक्तकफोद्भवः॥ ताम्रो व्रणोऽतःकंडूमान् जायते भूर्युपद्रवः॥ केचि-
त्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येऽहिपूतनं ॥ पृष्ठारुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तम-
नामकं ॥ तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः सिद्धं शीतं
च शीतांबुयुक्तमुत्तरपानकं ॥ सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपये-
त् ॥ त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्क्वाथपरिषेचितं ॥ कासीसरोचनातुत्थम-
नोह्वालरसांजनैः ॥ लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ॥ सुश्ल-
क्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ॥ सारिवाशंखनाभिभ्यामसनस्य
त्वचाऽथवा ॥ रागकंडूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ॥ सर्वं च पि-
त्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ अनामस्थौल्यपित्तास्रकंडूगंडगला-
मये ॥ उदुंबरोन्मितं श्रेष्ठं तार्क्ष्यमंतरपानकं ॥ गृह्णाति सूतिकागारे न
स्तनं चेत्स्पृशेत्ततः ॥ पथ्याधात्रीफलकणैर्जिह्वां सघृतमाक्षिकैः ॥
पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतं ॥ रुदते त्रस्यते चावलेहं द-
द्यात्सुखावहं ॥ मद्रीमार्गाररजसा प्रशांतेनावचूर्णयेत्॥पंचमेऽह्नि पत-

स्राळं लेपयेद्वा गुडांभसा ॥ सत्रेण भूमौ घृष्टेन नाळपातेऽपि चोन्न-
तां ॥ नाभिं छागेन शकृता दग्धेनांतर्विचूर्णयेत् ॥ अश्वगंधांजनाजा-
जिबिडव्यष्टीमधुकादिभिः॥रोपयेच्चूर्णितैर्नाभिं स्नेहयुक्तैरनुन्नतां॥यष्टी-
रोध्रनिशाश्यामाकल्कपक्वेन सेचयेत् ॥ नाभिं पाके तु तैलेन तच्चूर्णैश्चा-
वचूर्णयेत् ॥ वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुंडिसंज्ञितां ॥ मारुतघ्नैः प्र-
शमयेत्स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥ असम्यक्कल्पनान्नाभेः स्याद्विनामो विजृं-
भिका॥वातपित्तहरं कर्म तत्रांतर्बहिराचरेत् ॥ गर्भांभसामवमनाच्छ्ले-
ष्मणः कंठगस्य वा ॥ संपर्कात् हृदये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ॥
बद्धमुष्टिस्ततो मुह्यद्रोगैर्बालोऽभिभूयते ॥ हृद्रोगाक्षेपकश्वासकास-
च्छर्दिज्वरादिभिः ॥ उल्बकं सहजं व्याधिमंबुपूर्णं च तं वदेत् ॥
स्रोतोविशोधनं प्रातस्तस्मिन्नंतरपानकं ॥ विदध्याच्छागलं मूत्रं पा-
नाभ्यंगौ च वर्जयेत् ॥ बिल्वादिमूलबृहतीपंचकोलं पलांशकं ॥
धन्वमांसपलान्यष्टौ शशमूर्द्धपलाष्टकं ॥ साधयेत्षोडशगुणे सलि-
लेऽष्टांशशोषितं ॥ तेन क्राथेन कर्षांशैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ छा-
गलीमूत्रमदिरादधिक्षीररसमांशकं ॥ विडंगसैंधवाजाजीचविकादेवदा-
रुभिः ॥ सहिंस्राहिंगुलशुनैः सव्योषैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ तत्पानाद्धंति
सहजगुल्महिध्मा[1]ऽनिलामयान् ॥ पांडुरोगं च वातोत्थं स्वरस्थत्ते च
पुष्टिदं ॥ परिदग्धच्छविं बालं लिंप्याद्दूर्वातिलोत्पलैः ॥ शमीपत्रशि-
रीषत्वक्सारिवामधुकाभयैः ॥ मूर्वाधात्रीनिशाचूर्णं मूत्रेण मधुमत्पि-
बेत् ॥ पांडुरोगी शृतं सर्पिर्वराभृंगरसेन वा ॥ पाठावेल्लद्विरजनीमु-
स्ताभार्ङ्गीपुनर्नवैः ॥ सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतं ॥ लि-
ह्यानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ॥ व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं
स्तनस्तेन प्रलेपितः ॥ स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेद्ग-
दं ॥ ग्रहैरपि हि जायंते प्रच्छन्नैर्व्याधयः शिशोः ॥ कर्म शस्तम-

---

1 हृद्रामयानिति पाठः

तस्तेषु दैवयुक्त्याश्रयं सदा ॥ इति बालामयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो बालग्रहविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ॥ मनुष्यविग्रहाः पंच सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ स्कंदो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ॥ शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना॥मुखमंडितिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती॥ते कामरूपिणः स्कंदमुपचेरुः समाहिताः ॥ स्कंदस्य बालधारत्वात्तेषां स्कंदोऽग्रणीरभूत्॥स्कंदेऽथ यौवनं प्राप्ते सैनापत्यं च तान् ग्रहान् ॥ रौद्रान् रुद्रोऽनुजग्राह प्राज्ञान् हृत्यभिलाषिणः॥न तिथिष्वप्यनिथयो देवताः पितरोऽपिवा ॥ येषु वेश्मसु पूज्यंते निवृत्ताचारकर्मसु उत्सन्नबलिहोमेषु भिन्नकांस्यादिभोजिषु ॥ हरध्वं तेषु बालानामारोग्यं धर्मचारि च ॥ शूलिनेति नियुक्तास्ते बलिपूजाभिकांक्षिणः ॥ बालान् कश्मलधात्रीकान् संध्यासु रुदतोऽशुचीन् ॥ क्रुद्धान् भीतान्विमनसः शून्यस्थानैकचारिणः ॥ परोपभुक्तकुसुमवस्त्राभरणधारिणः ॥ ऋक्षोलूकबिडालादिरूपैरन्यैस्तथाऽद्भुतैः संत्रासयंति[१] शयिता न्कदाचिज्जाग्रतोऽपि वा ॥ प्रायः पर्वसु गृह्णंति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥ आविशंतश्च लक्ष्यंते केवलं शास्त्रचक्षुषा ॥ शुद्धेन देहं बालानां ग्रहगंधर्वयोषितां ॥ तेषां ग्रहिष्यतां रूपं प्रततं[२] रोदनं ज्वरः ॥ सामान्यरूपमुत्रासजृंभाभ्रूत्क्षेपदीनताः फेनस्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदंतदंशप्रजागराः ॥ रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतं ॥ नखैरकस्मात्परितः स्वधात्र्यंगविलेखनं ॥ तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ॥ हतैकपक्षः स्तब्धांगः सस्वेदो नतकंधरः ॥ दंतखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरं ॥ वक्रवक्त्रो वमन् लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ वसासृग्गंधिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः ॥ चलितैकाक्षिगंडभ्रूः संरक्तो-

१ संत्रासयंतइति पाठः २ प्रततं रोदनमित्यारभ्य विलेखनांतं सामान्यग्रहगृहीतलक्षणं ॥

भयलोचनः ॥ स्कंदार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्ध्रुवं ॥ संज्ञानाशो मुहुः केशलुंचनं कंधराननतिः ॥ विनम्य जृंभमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनं ॥ फेनोद्वमनमूर्ध्वेक्षा हस्तभ्रूपादनर्तनं ॥ स्तनस्वजिह्वासंदंशसंरंभज्वरजागराः ॥ पूयशोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणं ॥ आध्मानं पाणिपादस्य स्पंदनं फेननिर्वमः ॥ तृण्मुष्टिबंधातीसारस्वरदैन्यविवर्णताः ॥ कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ॥ ओष्ठदंशांगसंकोचस्तंभवस्ताभगंधताः ॥ उर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ॥ मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ कंपो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनं ॥ बहिरायामनं जिह्वादंशोंऽतःकंठकूजनं ॥ धावनं विट्सगंधत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि ॥ रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ कासातीसारवमथुजृंभातृट्शवगंधिताः ॥ अंगेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तंभविवर्णताः ॥ मुष्टिबंधः स्रुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ॥ स्रस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ॥ निश्यह्नि प्रविलीयंते पाको वक्रे गुदेऽपि वा ॥ भयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥ पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ हिध्माऽऽध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ॥ स्रस्तहृष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधिता ॥ शीतपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणं ॥ तृष्णांऽत्रकूजातीसारौ वसावद्विस्रगंधिता ॥ पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥ अंधपूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ॥ वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गंध्यान्यंगशोषणं ॥ दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कंडूपोथकीजन्म शूनता ॥ हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यस्वरतीक्ष्णताः ॥ वेपथुर्मत्स्यगंधत्वमथवा साम्लगंधिता ॥ मुखमंडितया पाणिपादास्यरमणीयता ॥ सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ अरोचकोऽगग्लपनं गोमूत्रस-

---

१ शुनि श्वपहे

मगंधता ॥ रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनं ॥ कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्रवक्त्रत्वरक्तताः ॥ बस्तगंधो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवं ॥ जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ॥ केशशातोन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रंथयः सिराः ॥ रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्त्तनं ॥ उदरे ग्रंथयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ॥ जिह्वायां निम्नता मध्ये श्यावतालु च तं त्यजेत् ॥ भुंजानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ तृष्णागृहीतः क्षामाक्षो हंति तं शुष्करेवती ॥ हिंसारत्यर्चनाकांक्षाग्रहग्रहणकारणं ॥ तत्र हिंसात्मके बालो महान्वा स्रुतनासिकः ॥ क्षतजिह्वः कणेद्गाढमसुखी साश्रुलोचनः ॥ दुर्बलो हीनवचनः पूतिगंधिश्च जायते ॥ क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ॥ हस्तौ चोद्यमसंरब्धो हंत्यात्मानं तथा परं ॥ तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं चादीप्तमाविशेत् ॥ अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधं ॥ तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्त्तयेत् ॥ रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत् ॥ रहःस्त्रीरतिसंलापगंधस्रग्भूषणप्रियः ॥ हृष्टः शांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ॥ दीनः परिमृशन्वक्त्रं शुष्कौष्ठगलतालुकः ॥ शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनतां ॥ अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नातिबुभुक्षते ॥ गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनं ॥ हंतुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमंत्रप्रवर्त्तितैः॥ इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतइति ॥ इति बालग्रहविज्ञानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहेषु साध्येषु शिशुं विविक्ते शरणे स्थितं ॥ त्रिरह्नः सिक्तसंमृष्टे सदा सन्निहितानले॥ विकीर्णभूतिकुसुमबीजपत्रान्नसर्षपे ॥ रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ॥ व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ पुराणसर्पिषाऽ-

भ्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुना ॥ साधितेन बलानिंबवैजयंतीनृपद्रुमैः ॥ पारिभद्रककट्वंगजंबूवरणकट्तृणैः ॥ कपोतवंकाऽपामार्गपाटलीमधुशिग्रुभिः ॥ काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥ सकदंबकरंजैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ॥ पूतीदंशांगसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकैः ॥ सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः॥ सर्षपानिंबपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा॥ भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिबर्हणः ॥ अनंताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ॥ दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद्ग्रहजित्परं ॥ रास्नाद्वयंशुमतीवृद्धपंचमूलबलाघनात् ॥ क्वाथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ पाठाविडंगमधुकपयस्याहिंगुदारुभिः ॥ सग्रंथिकैः सेंद्रयवैः शिशोस्तत् सततं हितं ॥ सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदं ॥ सारिवासुरभिब्राह्मीशंखिनीकुष्ठसर्षपैः ॥ वचाऽश्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ तन्नाशयेद्ग्रहान्सर्वान् पानेनाभ्यंजनेन च ॥ योजयेद्भूतविद्यायां यान्युक्तानि घृतानि च ॥ हस्तमात्रं शुचौ देशे गोमयेनोपलेपयेत् ॥ तत्राक्षतानां चोक्षाणां स्थाप्यं पात्रं सदक्षिणं ॥ विधूमश्चानलस्तोयं गुग्गुलुः सर्पिराहुतिः ॥ शुक्लं पुष्पं बलिर्धूपं दूर्वाः श्वेताश्च सर्षपाः॥ प्राङ्मुखोऽथ शुचिर्वैद्यस्त्रिवर्णामथवासितां ॥ उपविष्टः प्रतिसरां गृहीत्वा वेष्टयेत्तया ॥ भूर्जे रोचनया विद्यां लिखितामपराजितां ॥ विधिना साधितां भूतैः सर्वैरप्यपराजितां ॥ लक्ष्मणादिपरीवारां नित्यानुस्मृतिसेवितां ॥ लक्ष्मणा सहदेव्याख्या नागदंती कटंभरा ॥ मर्कटीकर्कटी लंबा बृहती कंटकारिका ॥ खरनासा मृगेर्वारुर्महाकोशा शतावरी ॥ उदङ्मुखस्य बालस्य बध्नीयात्तां ततो गले ॥ तदभावे दृढं क्षौमं सूत्रं मंत्रमिमं जपन् ॥

---

१ वचाहिंगुविडंगानि सैंधवं गजपिप्पली ॥ पाठाप्रतिविषाव्योषं दशांगः कश्यपोदितहति ॥ २ चोक्षाणां निर्मलानां

बध्नाम्यहं प्रतिसरां नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ बालानां रक्षणार्थाय शिवां पूर्वर्षिनिर्मितां ॥ इंद्रः प्रतिसरां तुभ्यं ये च तस्यानुसारिणः ॥ वज्राशनिपराभूता मेघवृंदानुसारिणः ॥ ऐरावणस्कंधगतं येऽनुयांति पुरंदरं ॥ यमो वैवस्वतो राजा ये च तस्यानुसारिणः ॥ मेषसूकरसिंहोष्ट्रगजवाजिसमाननाः ॥ कालाः कालायसैः पाशैः स्तब्धाक्षा भ्रुकुटीमुखाः ॥ शक्तिमुद्गरहस्ताश्च खड्गप्रासधराश्च ये ॥ पाशभृद्वरुणो राजा तोयभृत्सागरालयः ॥ शारदाभ्रघनाकारा ये च तस्यानुसारिणः ॥ महोर्मिवंतं वेगेन क्षोभयंति सरित्पतिं ॥ धनाधिपो वैश्रवणः सर्वयक्षाधिपो भुवि ॥ नानाकाराश्च ये भूतास्तस्यैवानुचराः सदा ॥ आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि ॥ ते ते सर्वेऽनुमन्यंतामिमां प्रतिसरक्रियां ॥ दीर्घमायुररोगत्वं तव दास्यंति स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥ स्वस्ति वेदाश्च यज्ञाश्च अग्नीषोमौ तु स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते श्रीर्धृतिः कांतिर्लक्ष्मीर्मेधा क्षमा द्युतिः ॥ स्वस्ति तुष्टिश्च पुष्टिश्च वपुर्ह्रीर्बुद्धिरेव च ॥ स्वस्ति रुद्रो विशाखश्च स्कंदः शक्तिधरश्च ते ॥ स्वस्ति धाता विधाता च सुपर्णश्च महाबलः ॥ स्वस्ति देवाश्च यक्षाश्च मा च ते पापमागमत् ॥ दुर्व्याहृतानि दुःस्वमे मनसा चिंतितानि च ॥ दुष्टादीनां भयकृतो वाचः प्रतिहता मया ॥ रक्षाप्रतिसरा तुभ्यं बद्धेयं पापघातिनी ॥ निर्वृतस्त्वं निरुद्वेगो जीव वर्षशतं सुखीति ॥ अपूपपूपसंयावस्वस्तिकालोपिकादयः ॥ पायसो मिश्रकः कूरो[1] गुडकूरो हरिद्रकः ॥ कृशरा याकवः क्षौद्रं पललं लवणं हविः ॥ दधि कुल्माषनिष्पावा रक्तो भूतौदनः पयः ॥ पक्कामसांसरुधिरमद्यसुक्तसुरासवाः ॥ गंधमाल्यं फलं हेम धूपः सपुरकुंदुरुः ॥ सुरसार्जकनिर्गुंडीकुसुमं च सपल्लवं ॥ बलिः सशस्त्रैर्देयः स्याद्भवनस्य चतुर्दिशं ॥ चतुष्कचैत्यत्रिपथदेवायतनगोपुरे ॥ एकवृक्षो

१ कूरः ओदनः

दपाने च संध्ययोर्दीप्तवान्निशि ॥ अथापतितगोवर्चःप्रदिग्धे दर्भसंस्कृते ॥ वृत्ते वा चतुरस्रे वा मंडले कुसुमोज्वले ॥ नानाग्रहपरीवारं भिषग्भूतपतिं लिखेत् ॥ तं प्रति प्राङ्मुखो विद्यां पठन्नुपहरेद्बलिं ॥ [1]बकुलाग्रहकारिका ॥ सेना सुसेना माता च महासेना यशस्विनी ॥ कृतमाला कृतशिरा एतास्तु ग्रहमातरः ॥ कुमारवचनाच्छीघ्रं प्रमुंचंतु शिशुं त्विमं ॥ कालकल्पा ज्वलच्छक्तिः किंकिणीजालभूषिता ॥ कुमारवचनाद्दूती संप्राप्ता मुच्यतां शिशुं ॥ पताकाकुक्कुटश्छत्रं घंटा बर्हधराः शिखी ॥ शरस्तंभश्च ते मुद्रा मुच्यतां मातरः शिशुं ॥ गंधं धूपं च माल्यं च कुमारस्ते प्रयच्छति ॥ न स्थातव्यं तदाघ्राय स्वां गतिं गच्छ मा चिरं ॥ धात्र्यः सर्वाः कुमाराणां संगता गंधमादने ॥ रक्तध्वजपताकस्य रक्तांशुकनिवासिनः ॥ कुमारस्यालयं तत्र यात बालं विमुंचत ॥ षण्मुखो द्वादशाक्षो वै तस्मिन्बाले वृतो वरं ॥ वीरः कुमाराधिपतिस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणानां तु सर्ववेदविदां वरः ॥ यक्षराक्षसनागानां गंधर्वासुरयोरपि ॥ पिशाचभूतसंघानां व्याधीनां च स ईश्वरः ॥ आज्ञापयति वः स्कंदो गम्यतां गंधमादनं ॥ ग्रहो यः कोपयेदाज्ञां कुमारस्य यशस्विनः ॥ स्थानच्युतः स वै क्षिप्रं बाह्यस्तत्पर्षदो भवेत् ॥ बलेरनंतरं कुर्याद्धोममभ्यर्च्य पावकं ॥ पुष्पैर्भक्ष्यैश्च विविधैस्त्वरुणालोहितैरपि ॥ गंधैर्गुग्गुलुधूपेन समिधः खदिरादयः ॥ शतमष्टोत्तरं हव्यमथवा चंदनाज्जुहुयात् ॥ अग्निदंडं प्रवक्ष्यामि सर्वग्रहविमोक्षणं ॥ ब्रह्मण्यं त्वमलं देवं हव्यकव्यप्रतीच्छकं ॥ देवानां प्रमुखं स्वस्ति स्वाहाप हरितद्रवः ॥ सहस्रविद्योदहन पावकः सर्वभक्षणः ॥ त्वं हि यज्ञश्च यूपश्च त्वं हि धर्मवतां गतिः ॥ हिरण्यरेता देवेश त्वं हि वेदविदां गतिः ॥ दुर्वृ-

1 अत्र मंत्रश्लोकपादो लुप्तो भाति ॥ अतःपरं चाग्रिमाध्यायसमाप्तिपर्यंतं मध्ये मध्ये ग्रंथच्युत्यः ॥

त्तानां विनाशाय त्वं हि उत्पादितः सुरैः ॥ दह संग्रह देवस्त्वमिमं दुष्टस्य निग्रहं ॥ अग्नये स्वाहा महाअग्नये स्वाहा ॥ त्वं हि शांतिकरो वह्निः त्वं मारुतहरोदनः हरिप्रधानगतिरासीदर्हनिगृह्य गुह्यकं ॥ तत्सादय तेजसा त्वं मम वश्यं च तत्कुरु ॥ दुष्टग्रहचारणं सर्वोपद्रवेषु च ॥ त्वया कृतेन होमेन शीघ्रं शांतिः प्रजायते ॥ अथो हि बहुदेवानां त्वं हि वक्त्रं पुरातनं ॥ तेन सत्येन देवेश इमं साधय मे ग्रहं ॥ नमोस्तु ते हव्यवाहन दंडी प्रदर्शय२ दह२ तेज२ मोटय२ अपस्मारमुद्घाटय नमो अविसारकस्य नमः ॥ कुरंगाय नमः ॥ सप्तानां मातॄणां नमः स्कंदाय ॥ एष परिग्रहमंत्रः मातॄणामावाहनं च ॥ हिलितिमिलतिहलितापललनिस्वाहा ॥ अनेन सप्तकृत्वः परिजप्तेन पानीयचुलुकेनात्माऽभ्युक्षयितव्यः ॥ एवमात्मरक्षा कृता भवति ॥ ग्रहाणां सन्निधानाय बालस्य प्रतिपत्तये ॥ सत्यशापनसंयुक्तमिमं मंत्रं पठेदनु ॥ प्रजापतौ तु यत्सत्यं यत्सत्यममरेश्वरे ॥ धर्मराजे च यत्सत्यं यच्च सत्यं तपस्विषु ॥ धनाधिपे च यत्सत्यं यच्च सत्यं जलाधिपे ॥ यत्सत्यमग्निहोत्रेषु यत्सत्यं श्रोत्रियेषु च ॥ पतिव्रतासु यत्सत्यमीश्वरे च महात्मनि ॥ एतैस्तु सत्यसमयैर्गुह्यकाः सत्यवादिनः ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि सत्यं रक्षत सर्वशः ॥ आमंत्रिता मया सौम्याः सौम्यरूपाः प्रतीच्छत ॥ बलिं चोपहृतं सर्वं सर्वे कौमारकग्रहाः ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि बलिं च प्रतिगृह्यतां ॥ ततश्चानुपठेदेतां कुलविद्यां समाहितः ॥ ॐलानीलाखलाकालाकुमारपिशाचरेवतीरोदनत्रासनकंपनजृंभणउत्थापय देवयक्षगंधर्वभूतानां नागराक्षससंतर्जनंदंडनाविधूसारयभगवन्नग्निदंडअग्निवीर्यनमस्तेजसास्वेनत्यक्तमुत्सादय स्वाहा ॥ भूर्भुवाय स्वाहा ॥ दीप्ततेजसे स्वाहा ॥ हव्यवाहाय स्वाहा ॥ यमाय स्वाहा ॥ नश्यंत्यनेन होमेन समस्ता बाल-

कग्रहाः ॥ तत्राशावरुणे ताम्रे तप्तहेमसमार्चिषि ॥ तारावैदूर्यसदृशे शशिविद्युत्समप्रभे ॥ घृतमंडाभवर्णे वा गंधे न च घृतोपमे ॥ केतक्युत्पलदध्याभे ध्रुवमारोग्यमादिशेत् ॥ अनारोग्यं तु नीलेऽथो कपिले भस्मनिष्प्रभे ॥ कृष्णे कपोते दुर्गंधे मत्स्यपूयास्रगंधिके ॥ वचालशुनगंधाभे विस्रकर्दमगंधिके ॥ इति ग्रहप्रतिषेधो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः स्नपनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सरित्संगमगोतीर्थगजेंद्रस्कंधगोकुले ॥ चतुष्पथे च स्नपयेद्बालं सस्तन्यमातरं ॥ श्मशाने दीर्घरोगार्तं मृतापत्यं च योषितं ॥ दूर्वाक्षीरद्रुमवती प्रागुदक्प्रवणा मही ॥ स्निग्धनीरुजपुष्पाढ्या पादपाः स्नपने शुभाः ॥ रेवतीश्रवणस्वातीप्राजापत्योत्तरेऽहनि॥ पुष्ये मूले च बालस्य स्नानं पर्वदिनेषु च ॥चतुर्हस्ताष्टहस्तं वा द्वात्रिंशद्धस्तमेव वा॥नल्वमात्रप्रमाणं वा त्रिवर्णं मंडलं लिखेत् ॥चतुरस्रं चतुर्द्वारं पताकाभिरलंकृतं ॥ आकीर्णं परितो दूर्वासिद्धार्थकयवांकुरैः ॥ क्रमात् प्राच्यादिषु लिखेद्गजारूढं पुरंदरं ॥ धर्मराजं महिषगं नक्राव्हस्थमपां पतिं ॥ धनदं च गदापाणिं यमस्थानमतीत्य च ॥ मातृस्थानं लिखेत्तस्मिन् सवृषं नंदिकेश्वरं ॥ सवध्वनुचरं चादौ मृन्मयं च विनायकं ॥ अतीतवरुणावासं सहस्रारं निवेशयेत् ॥ विष्णुप्रहरणं चक्रं सर्वविघ्ननिवारणं ॥ अरियक्षेशयोर्मध्येपद्महस्तालयां श्रियं ॥ नंद्यावर्त्तौ कुशादर्शमत्स्यस्वस्तिकतोरणं ॥ शंखं च दक्षिणावर्त्तं श्रीवत्सं माल्य दाम च ॥ इंद्रादीनां परीवारमैशान्यादिषु दिक्षु च ॥ लंबोदरी लंबभुजा लंबकर्णा च राक्षसी ॥ इंद्रद्वारे निवेश्याः स्युः यमद्वारे प्रलंबिनी ॥ लंबकाऽपांपतिद्वारे कौबेर्यां लंबनासिका ॥ षट्कीलानायसान्कुर्यात् ससत्रैल्लोहिकान्भिषक् ॥ द्वौ चात्र खादिरौ-

१ गोचर्मचापेषुमितं त्रिविधं नल्वमुच्यते इति क्वचिदधिकं श्लोकार्द्धं

शंकू चंदनांबुसमुक्षितौ ॥ अष्टौ घटाः षोडश वा द्वात्रिंशद्विगुणा अपि ॥ स्वस्तिकांका प्रवालाभा रंगैरश्लेपकैः कृता ॥ यथार्हौषधसंयुक्तशुचितोयप्रपूरिताः ॥ क्षीरिवृक्षपलाशाब्जगंधमाल्योपशोभिताः ॥ मंडलस्य चतुर्द्वारं कर्तव्याः सुनिवेशिताः ॥ पूर्वेषु प्रक्षिपेद्धेम ततश्च मणिमौक्तिकं ॥ अपरेष्वौषधीबीजानुदकाक्षतसर्षपान् ॥ मृदः पवित्रा रक्षोघ्नीराहरेत सुरालयात् ॥ हस्तिशालाश्वशालाभ्यां शृंगाटकचतुष्पथात् ॥ वल्मीकाग्रान्नदीतीराद्वेश्याकोशनृपालयात् ॥ गुसिद्वारात्समुद्राच्च समिद्धं चाग्निमाहरेत् ॥ समिधः क्षीरिवृक्षाणां गंधमाल्यं घृतं मधु ॥ अक्षतांस्तंडुलान् लाजान् पंचवर्णौदनं तिलान् ॥ ततो मध्ये स्थिते पद्मे सह धात्र्योपवेशयेत् ॥ बाल्मौदुंबरे पीठे पालाशे वा ऽप्युदङ्मुखं॥ आस्तृते हरितैर्दर्भैर्न तु प्राच्यादिसन्मुखं ॥ उदाहरिष्यते मंत्रो यः स्कंदबलिकर्मणि ॥ जुहुयात्तेन तत्राग्निमुदीच्यां स्थापितं दिशि ॥ त्रिरात्रोपोषितो वैद्यः शुक्लवासा जितेंद्रियः ॥ सर्षपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्भिर्गात्राणि मार्जयेत् ॥ यथोदिताभिः स्नपयेद्घटैः प्राच्यादिदिक्स्थितैः ॥ क्रमात्प्रदक्षिणोत्क्षिप्तैस्तत्र मंत्रं प्रयोजयेत् ॥ अमृतात्पूर्वमुत्पन्नमिमं ते कलशं शुभं ॥ ददातु भगवानिंद्रो विजयं नाम नामतः ॥ रक्तपीतांबरधरैर्भूतैर्बहुभिरन्वितः ॥ राक्षसोरगगंधर्वपिशाचैश्चानुसेवितः ॥ शक्रो घंटाशनिधरैर्मेघैश्च विविधस्वनैः ॥ देवसंघैः परिवृतो गजेंद्रस्कंधसंश्रितः ॥ एभिः सार्द्धं महानिंद्रः स्नपनं ते ऽनुमन्यतां ॥ पूर्वद्वारे स्थितं दिव्यं वज्रमिंद्राज्ञया शुभं ॥ भवान् सर्वाणि पापानि निहंत्वद्यापराजितः ॥ इंद्राय नमः स्वाहा ॥ इंद्राण्यै स्वाहा ॥ अपराजिताय स्वाहा ॥ मेघाधिपतये स्वाहा ॥ देवाधिपतये स्वाहा ॥ शतक्रतवे स्वाहा ॥ द्वितीयं कलशं पुण्यमादित्यसदृशप्रभं ॥ यमो ददातु भगवान् वैजयंतं तु नामतः ॥ कृष्णांजननिभैर्घोरैः कृष्णांबरधरैस्तथा ॥ वृतः करालैर्विकृतैराक्षसै-

रुग्रविक्रमैः ॥ श्मशानारण्यनिलयैर्मृतवस्त्रांत्रभूषणैः ॥ त्वगस्थिमज्जामांसादैः प्रेतैर्बहुभिरावृतः ॥ धर्मराजो यमः श्रीमान्सत्यसंधो महातपाः ॥ दिव्यं महिषमारूढः स्नपनं तेऽनुमन्यतां ॥ दक्षिणद्वारसंस्थस्ते यमदंडः प्रतापवान् ॥दुःस्वप्नं दुष्कृतं पापं सर्वमद्य हरिष्यति- ॥ यमाय नमःस्वाहा ॥ यमदंडाय नमःस्वाहा ॥ महिषवाहनाय स्वाहा ॥ प्रेताधिपतये स्वाहा ॥ धर्माधिपतये स्वाहा ॥ वैजयंताय स्वाहा ॥ जयंतं जयदत्यर्थं तृतीयं कलशं शुभं ॥ ददातु वनराजस्ते ददातु वरुणः स्वयं ॥ श्वेतमाल्यांबरधरैः श्वेतगंधानुलेपनैः ॥ गंधर्वैः पन्नगेंद्रैश्च भगवाननुशोभितः ॥तीर्थकूपनदीवृक्षनिकुंजोद्यानवासिभिः ॥प्रबलैः कपिलैर्मुंडैर्विकटैर्वामनैस्तथा ॥संवृतः पार्षदैर्दृप्तैः पाशमुद्गरपाणिभिः॥एभिः सहाद्य भगवान् वरुणस्त्वाऽभिषिंचतु॥ वरुणस्य महापाशोद्यपरद्वारमाश्रितः॥तव पापं निहंत्वाशु सर्वविघ्ननिवारणः॥वरुणाय नमःस्वाहा ॥ पाशहस्ताय स्वाहा ॥ श्वेतांबरधराय स्वाहा ॥ जयंताय स्वाहा ॥ मकरवाहनाय स्वाहा॥चतुर्थं कलशं पुण्यं प्रधानमपराजितं ॥ धनेश्वरो महाबाहुः प्रयच्छत्वलकाधिपः ॥ चित्रमाल्यांबरधरैश्चित्रगंधानुलेपनैः ॥ चित्रमद्यमदोन्मत्तैर्यक्षैः समुपसेवितः ॥ मुदितोद्गीथगंधर्वैः सेवितश्चाप्सरोगणैः ॥ स ते वैश्रवणः श्रीमान् स्नपनं त्वनुमन्यतां ॥ सर्वव्याधिहरा दीप्ता द्वारमुत्तरमाश्रिता ॥ गदा ते नाशयत्वद्य सर्वपापं दिशो दश ॥ धनाधिपतये स्वाहा ॥ अपराजिताय स्वाहा ॥ गदापाणये स्वाहा ॥ चित्रांबरधराय स्वाहा ॥ आपः पवित्रं लोकेऽस्मिन्नापो वै परमं शुचि ॥ आपो वै देवताः सर्वा आपस्त्वामभिषिंचतां ॥ब्रह्मा महर्षिभिः सार्द्धं भगवांस्त्वाऽभिषिंचतु ॥ सांगोपांगास्तथा वेदाः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥ बाला दाक्षायणी शीता सावित्री सरमा द्युतिः ॥ आकाशगंगा गंगाद्या महानद्यो महोदधिः ॥ नदीनां संगमस्तीर्थं निर्झरा अप्सरास्तथा ॥ मेरुर्महेंद्रो हिमवान् ज-

गतः स्थावरत्रयं ॥ स्कंदादयो ग्रहाश्चैव तोषिता बलिकर्मणा ॥ अ-
द्य त्वामभिषिंचति नीरुजो भव दारक ॥ नमो भगवते पितामहाय
ॐॐल्मिल्मिल्मिलिनुर्लिभुवनेस्वाहा ॥ नमो भगवते रुद्राय हिलिमि-
लिनेल्मिसंल्मिलसिलिमिलिस्वाहा ॥ राक्षसाश्च पलायंतु भूता उद्भ्र-
स्तमानसाः ॥ मृताशना महाजिह्वास्तथा विघ्नविनायकाः ॥ नमो भ-
गवते कुमाराय खिलिखिलिखेलिखेलिलिणिलिणिस्वाहा ॥ पुष्करं पु-
ष्करारण्यं निमिषं च तथा पुनः ॥ प्रभासं प्रवरं तीर्थं तथा पिंडारका-
ह्वयं ॥ तीर्थान्येतानि सर्वाणि अभिषिंचंतु स्वस्ति ते ॥ नमो भगवती
भ्यो महायोगीश्वरीभ्यः निमिलिनिमिलिमेनुमेनुनुरुनुरुस्वाहा ॥ याः-
श्च जालापहारिण्यो राक्षस्यो विकृताननाः ॥ अपि ता निहताः सर्वा
याश्चान्या पापचिंतकाः ॥ सतीनां कपिलानां च सिद्धानां रेवतेजसां॥
तेजसा चर्षिविप्राणां मयाऽद्य स्नापितो भवान् ॥ प्रभुर्मृत्युरलक्ष्मी-
श्च कालरात्रिश्च सा रतिः ॥ लंबा च लोहशंकुश्च पूतना कूटपूतना ॥
अशुभं यच्च ते किंचित्सर्वं प्रतिहतं मया ॥ आदित्यावसवो रुद्रा अ-
श्विनावौषधीगणाः ॥ गावोंऽतरिक्षं संध्ये च नक्षत्रग्रहवत्सराः ॥ वि-
श्वावसुश्च हाहाश्च नारदस्तुंबरुस्तथा ॥ धन्वंतरिरगस्त्यश्च सुत्रातं
प्रदिशंतु ते ॥ स्नातो द्विजभिषग्भृत्यान् यथाविभवमर्चयेत् ॥ स्नपनं
पापजित् पुण्यं नीरुजामपि पुष्टिकृत् ॥ रोगिणां सर्वरोगघ्नं वंध्याना-
मपि पुत्रदं ॥ विधिना विधिहीनं च वैद्यं हंति सबालकं ॥ नैतदश्रद्द-
धानाय योज्यं चानुपसीदते ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बराद-
पि ॥ तुंबीविशालाऽरलुकशमीबिल्वकपित्थतः ॥ स्थाल्यामुत्क्वाथ्य
तत्तोयं बालानां स्नपनं शिवं ॥ रात्रौ प्रसुप्तलोकायां पुष्टिदं सर्वरोग-
जित् ॥ इति स्नपनविधिर्नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः प्रत्येकग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्कंदग्रहे गुग्गुल्वे-
लवालुकामनःशिलाहरितालभंजिष्ठोशीरराम्नाऽगुरुदारुश्रीवेष्टकहरेणु

गिरिकदंबचंदनैः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहो वातहरवृक्षपत्रकाथेन कवोष्णेन परिषेकस्तेषामेव च मूलकाथे सर्वगंधसुरामंडकैडर्यावापं तैलं विपक्वमभ्यंगः ॥ बृहतीद्वयहिंगुपुनर्नवरेणुकोपकुल्यामुस्तखदिरत्वचाशंखनाभिसरलसर्षपसुगंधासुराव्हकल्कविपक्वं वा ॥ क्षीरिवृक्षकषायेण क्षीरेण च सिद्धार्थकपलिकैश्च पिष्टैः सारिवाहिंकाकोलीद्विबल्यांशुमतीद्वयहस्तीकर्णपूर्णैर्घृतप्रस्थं पानं ॥ रास्नादेवदार्वन्यतरकल्केन वा सक्षीरं साधितं सर्पिः ॥ वचाकाकादनीसर्पकंचुकसर्षपैरुष्ट्राजाविगोरोमभिश्च सघृतैर्धूमः ॥ सिद्धार्थकसर्जरसकुष्ठहिंगुगुग्गुलुभिर्वा ॥ सोमवल्लीशमीबिल्वमंदारकमृगादनीमूलानि सूत्रेण ग्रथितानि कंठेन शिरसा वा धारयेत् ॥ रक्तमाल्यानुलेपनवस्त्रपताकामणिबीजैर्विविधैश्च भक्तैः सदधिमधुघृतलाजकुल्माषान् समत्स्यसुरासवान् समयूरकुक्कुटान् सघंटान् सचंडान् सशूर्पव्यजनांश्च कुमारग्रहे रक्तौदनेन बलिमुपोषितो निवेदयेत् ॥ तत्र च रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मंत्रमिमं पठन् मधुसर्पिषा जुहुयात् ॥ अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति वै ततः॥ नमः स्कंदाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥ शिरसा त्वाऽभिवंदेऽहं प्रतिगृण्हीष्व मे बलिं ॥ नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्भवतु सर्वदा ॥ स्वाहेति सर्वेष्वेवच ग्रहेषु त्रिकालमग्निं पूजयेत् तर्पयेच्च ॥ विशेषतः स्कंदग्रहे त्रिरात्रं च रात्रौ गायत्र्यभिमंत्रितोदकेन चत्वरे धात्रीकुमारयोः स्नपनमाचरेत् ॥ त्रिकालं च मंत्रेणानेन बालमपमार्जयेत्प्रतिसरां च बध्नीयात् ॥ तपसां तेजसां चैव वपुषां यशसां तथा ॥ विधाता यो ऽव्ययो देवः स ते स्कंदः प्रसीदतु ॥ ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ॥ देवसेनारिपुहरः पातु त्वा भगवान् गुहः ॥ देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः॥ गंगोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ रक्तमाल्यांबरः श्रीमान् रक्तचंदनभूषितः ॥ रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वा क्रौंचसूदनइति ॥ विशाखे स्कं-

दोक्तो वचाकुष्ठान्वितः प्रदेहो गोलोमी बिल्वशिरीषयुक्तसुरसादिक्काथे-
न परिषेकः॥ सर्पगंधादेवदारुकुष्ठमुस्तकल्केन सगोमूत्रबस्तमूत्रेण सि-
द्धं तैलमभ्यंगः ॥ क्षीरिवृक्षकषायेण जीवनीयगर्भं सपयस्कं सर्पिः
सिद्धं पानं जीवकर्षभकक्षीरिणीहरिद्रांशुमतीद्वयमधुकैर्वा घृतं विदा-
रीद्वयतवक्षीरमृद्वीकामधुकरास्नानीलोत्पलकदंबवचाव्योषैर्वा ॥ गृध्रोलू-
कपुरीषवृषभरोमकेशहस्तिनखैर्घृताक्तैर्धूपः ॥ अनंता कुक्कुटी मर्कटी बि
ल्वी सर्षपा श्वेतगिरिकर्णिका पूर्वोक्तानि च पूर्ववद्धारयेत् ॥पक्कामममां
सरुधिरदधिवारुणीयुक्तो वटवृक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानं मंत्रश्च ॥ स्कं-
दापस्मारसंज्ञो यः स्कंदस्य दयितः सखा ॥ विशाखसंज्ञः स शिशोः
शिवायास्तु शुभाननः ॥ नैगमेषे विशाखोक्तः प्रदेहो ऽग्निमंथवरु-
णरोहिषपूतीकपारिभद्रैः परिषेको धान्याम्लेन वा सबीजेन॥गुग्गुल्व-
श्वगंधासर्षपोशीरश्वेताकुष्ठमनोह्वाविपक्वं तैलमभ्यंगः ॥ दशमूल-
क्काथे मधुरस्कंधगर्भं सर्पिः पानं ॥ सर्पगंधाबस्तनखरोमभिर्धूमः ॥
सर्पगंधावस्तगंधातुंबीभृंगैर्वारुशतावरी सहदेवापुनर्नवबीजानि धारयेत्॥
विचित्रमाल्यफलशुक्लविलेपनौदनदधिघृतगुडक्षीरैर्महापाथक्षीरिद्रुमे
वा नदीतीरे स्नानं मंत्रश्च॥ अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपीमहायशाः॥
बालं बालहितो देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ श्वग्रहे गवाक्षी
ब्रह्मदंतावृहतीद्वयसारिवाह्रीबेरकुष्ठभूमिकदंबसुरसमंजरीकरवीरपुष्पैः
प्रदेहः ॥ श्वमहिषपुरीषबिल्वैरंडनक्तमालारलूकपत्रक्काथः परिषेको
वयस्थाशतावरीसारिवापयस्यैरंडत्रिकटुककल्कक्षीरसिद्धंतैलमभ्यंग-
स्तथैव च घृतं पानं ॥ मयूरोलूकाश्वरोमाणि गोबस्तमूत्रभावि
तशुक्लमत्स्यचूर्णानि वा निशीथे धूपः ॥ वचावयस्थाब्राह्मीज-
टिलागोलोमीलंबापूतनाकेशीगिरिकदंबकेषीकासहदेवा धारयेत् ॥ स
घृतसुरामांसदधिरुधिरपललश्चत्वरे बलिः ॥ संकरकूटे स्नानं मंत्रश्च ॥

१ पालयितेति सौश्रुते पाठः

रक्षार्थं कार्तिकेयस्य कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ॥ योऽसौ श्वविग्रहः सृष्टो स देवस्त्वाऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ पितृग्रहे पूर्वोक्तप्रदेहो वचावयस्थाजीवंतीवासकप्रियंगुगुग्गुलुरास्नामनःशिलाद्यैर्वा वचादिभिरेव च सिद्धं तैलमभ्यंगो बिल्वकपित्थकरंजतर्कारीसुरसपाटलीवरुणपारिभद्रकमातुलुंगपत्रक्वाथेन रात्रौ परिषेको बिल्वादिभिरेव च तैलं सुरावस्तमूत्रयुक्तं साधितमभ्यंगस्त्रिफलांशुमतीद्वयपयस्यामधुककल्केन दशमूलनिर्यूहे सक्षीरं सर्पिः पक्वं पानं ॥ देवदारुभार्ङ्गीविडंगचंदनकाकोलीद्वयजीवकर्षभकैर्वा सक्षीरैर्लक्ष्मीसुराकुष्ठगोलोमीजटिलोग्रगंधाद्भिः सिद्धं तैलं नावनं॥ एभिरेव च पिष्टैर्लेपः ॥ गृध्रोलूकवानररोमाणि सघृतानि तत्पुरीषं वा सुसजने धूपो वचादिभिर्वा प्रदेहोक्तैः ॥ पूर्वोक्ता एव च वचाद्या धारयेत् ॥ समुरासवगुडापूपपिष्टतिलकृतभक्षो वृक्षमूले सवृषभः कांचनाक्षियुगयुक्तः स्वयं पित्रा कुमारस्य निर्वापणीयो बलिः क्षीरिवृक्षसमीपे स्नानं मंत्रश्च ॥ यः पिता सर्वबालानां ग्रहाणां पूजितो वरः ॥ वृक्षमूले कृतावासाः स त्वां पातु पितामहः स्वाहा ॥ शकुन्यां मधुकह्रीवेरोशीरसारिवापद्मकोत्पलमंजिष्ठालोध्रप्रियंगुगैरिकैः प्रदेहः ॥ सुरामेषमूत्रापिष्टैर्वा रोध्रयष्टीमधुकमंजिष्ठाहरीतकीदेवदारुभिर्व्रणोक्तैश्च प्रदेहः ॥ वेतसाम्रकपित्थैः सपंचमूलैर्वा ॥ शुक्तिशंखशंबूकभस्ममंजिष्ठाऽभयामधूकैस्तैलं पक्वं व्रणरोपणं ॥ क्षीरितरुभिः परिषेको मार्कवमूलकामलकीत्वक्पत्रप्रियंगुमनःशिलाबलाद्वययष्टीक्रमुकरोध्रधातकीसारिवांजनोत्पलपत्तंगसमंगाद्विहरिद्रामांसीमंजिष्ठाचंदनपद्मकसुवर्णगैरिकैस्तैलं सपयस्कं पक्वमभ्यंगो ग्रहहा व्रणरोपणश्च ॥ अर्जुनफलरोध्रमधुकोदुंबरवचाचूर्णः क्षौद्रयुक्तो मुखपाके मुखोद्धर्षः ॥ विशाखोक्तं सर्पिःपानं ॥ स्कंदोक्तो धूपः ॥ काकपिच्छेन वा गोवालोग्रगंधारक्षोघ्नघृतमयूरचंद्रकैर्वा ॥ कदंभराकुक्कुटीलंबासहदेवाह्रीवेरोशीराणि धारयेत् ॥ छागदंतील-

क्ष्मणाबृहतीद्वयपृश्निपर्णीरुशतावरीसहदेवा वा ॥ तिलतंदुलमत्स्यमनः-
शिलाहरितालसंपृष्टस्तिलपिष्टकृतशकुनिकैः करंजे बलिः निष्कुटे स्ना-
नं मंत्रश्च ॥ अंतरिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूषिता॥ अधोमुखी तीक्ष्ण-
तुंडा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिंगाक्षी भैरवस्वरा॥
लंबोदरी शंकुकर्णा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ पूतनायां हिंगुवचागिरिक-
दंबकुष्टैलाद्वयसुराह्वैः प्रदेहः ॥ कपित्थशिरीषन्यग्रोधबिल्वैरंडबकु-
लधववंशाग्निमंथपत्रक्वाथो गंधोदकयुक्तः परिषेको वरुणकट्वंगास्फो-
तककपोतवंकापारिभद्रकैर्वा ॥ कुष्टसर्जरसवचागोलोमीवयस्थामनः
शिलाऽलैस्तैलं साधितमभ्यंगः ॥ मधुरौषधसिद्धं सर्पिः पानं ॥ ए-
लाद्वयकुष्टवचाहिंगुदेवदारुगिरिकदंबकैर्धूपः ॥ बिंबीगुंजाकाकादनीं
द्रवारुणीचित्रफला धारयेत्॥विचित्रमाल्यो मस्त्वोदनकृशरापललवा-
न् बलिः शरावसंपुटस्थः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः॥ तत्रचोच्छिष्टे-
न स्नपनं मंत्रश्च ॥ मलिनांबरसंवीना मलिना रूक्षमूर्द्धजा ॥ शू-
न्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ दुर्दर्शना महाकाया क-
राला मेघकालिका ॥ भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥
शीतपूतनायां पूतनोक्तप्रदेहो धारणीयानि च ॥ वरुणकपित्थतुल-
सीपाशिकावंशीबिल्वपाटलीनंदीभल्लातकपत्रनिर्यूहेण परिषेकः ॥ मु-
स्तामरदारुकुष्टसर्वगंधैर्गोबस्तमूत्रसंयुक्तं तैलं विपक्वमभ्यंगः ॥ का-
श्मर्यपृश्निपर्णीरोध्रमधुकैर्मधुरवर्गेण समक्षीरं सर्पिः शृतं प्राश्यमानं
शीतपूतनां छर्दिहिध्माकासांश्च शमयति ॥ शालिसारायां तु खदि-
रपलाशसर्जार्जुनरोहिणीक्वाथेन तुल्यपयः सर्पिः ॥ गृध्रोलूकविड्बस्तगं
धाहिनिर्मोकनिंबपत्रैर्धूपो जीर्णगोचर्मसर्षपभिक्षुसंघाटीसर्पकंचुकैर्वा॥
मुद्गौदनप्रायो जलाशयसमीपे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ मुद्गौद-

१ सुदुर्गंधेति सुश्रुते पाठः २ भिक्षुसंघाटीभिक्षुकंथा ॥

नाशना देवी सुराशोणितपायिनी ॥ [१]जलाशयालयरता पातु त्वा शीतपूतना ॥ अंधपूतनायां सर्वगंधैः सशिरोवक्रस्य प्रदेहः ॥ वरुणास्फोतपारिभद्रकवृक्षादनीनागबलागैरिकशतावरीभिः परिषेकः- ॥ हरितालमनःशिलाकुष्ठसर्जरससुरासौवीरकसंस्कृतं तैलमभ्यंगः ॥ स्यंदनस्योनाककाश्मर्यखदिरकुष्ठैर्मधुरवर्गेण क्षीरिवृक्षकषाये सक्षीरं शृतं सर्पिः मधुयुतं चक्षुःकामोपसृष्टानां प्राशः ॥ छर्दिःकासातिसारवतां तु तदेव पिप्पलीपिप्पलीमूलशालशालिपर्णीबृहतीकल्कोपेतं ॥ रक्षोघ्नारुष्करैः समधुभिर्धूपो जीर्णभिक्षुसंघाटीकृकवाकुपुरीषाहित्वक्केशचर्मभिर्वा ॥ अनंताकुक्कुटीमर्कटीबिंबीर्धारयेत् ॥ तुंबीचित्रफलामृगैर्वारुजालिनीकाकादनीर्वा ॥ पक्वामसांसशोणितैश्चतुष्पथे बलिर्गृहे स्नानं मंत्रश्च ॥ करालपिंगला मुंडी कषायांबरवासिनी ॥ देवी बालमिमं प्रीता पालयत्वंधपूतना ॥ मुखमंडितिकायां वारुण्या श्लक्ष्णपिष्टैः सर्वगंधैर्लेपः ॥ बिल्वैरंडकपित्थाग्निमंथवांशीकुबेराक्षीपत्रक्काथेन परिषेकस्तेषामेव च स्वरसेन मधुकवाजिगंधागर्भं नैकध्यं तैलं वसा च पक्वमभ्यंगः ॥ ह्रस्वपंचमूलमधुरवर्गसिद्धं घृतं समधुशर्करं प्राशः ॥ पाठाकेतकसूचीनिचुलफलपिप्पलीविडंगहरीतकीभस्मवचाचोरकचूर्णो वा मधुसर्पिर्भ्यां रूक्षरामठपाठामरिचपिप्पलीचूर्णो वा देवदारुभस्मयुतो मूर्वाव्योषमुस्तरास्नागिरिकदंबकाश्वगंधाचूर्णो वाऽशोकरोहिणीचूर्णो वा ॥ एभिरेव च विपक्वमाजं घृतं पयो वा पिबेत् ॥ एभिरेव च योगैर्धूपोपदेहाभ्यंगनस्यतैलाक्षिपूरणपरिषेकान् कुर्यात् ॥ यवकुष्ठसर्जरसैर्धूपः ॥ सर्पचापचीरहिजिव्हा धारयेत् ॥ मंत्रं चास्य श्लेष्महरमौषधं पाने स्तनोद्वर्तने च युंज्यात् ॥ विविधगंधधूपमाल्यांजनपारदमनःशिलायुक्तो गोष्ठमध्ये बलिर्गवां मध्ये स्नानं मंत्रश्च ॥ अलंकृता रूपवती सु-

---

१ जलाशयालया देवीतिसौश्रुते पाठः

भगा कामरूपिणी ॥ गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वा मुखमंडिका ॥ रेवत्यां सर्वगंधैः कुलत्थशशचूर्णेन च प्रदेहः ॥ अश्वगंधाऽजशृंगीसारिवाद्विपुनर्नवाद्विसहाविदारीभिः परिषेकः ॥ कुष्ठसर्जरससाधितं तैलमभ्यंगः॥धवाश्वकर्णधातकीककुभतिंदुकैर्जीवनीयैश्च पिष्टैर्घृतं शृतं प्राशः ॥ यवयवकल्लोलूकगृध्रशकृद्भिः सघृतैर्धूपः ॥ वरुणादिरिष्टशिग्रुकान्विः श्वाविकसूत्रेण गंडकः ॥ शुक्लमाल्यविलेपनलाजौदनपायसैर्गोतीर्थे बलिः संगमे क्षीरिवृक्षसमीपे वा स्नपनं मंत्रश्च॥नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना चलत्कुंडलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ शुष्करेवत्यां धूपवर्जः स्कंदग्रहोक्तो विधिः॥वचाऽश्वगंधाहिंगुलाजसिद्धार्थकैरुद्वर्तनं ॥ सर्षपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूरणं ॥ काकगृध्रगर्दभशकृद्भिर्धूपः ॥कुलीरकपालशल्यकशुक्तिमेषशृंगहयखरजाहकहस्तिनखनकुलरोमभिर्धूपः सर्वग्रहघ्नः ॥ कुल्माषैर्मद्येन शुष्कमांसेन च शुष्कवृक्षे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ॥ लंबा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती शुष्कनामा च सा ते देवी प्रसीदत्विति ॥ भवति चात्र॥अनुबंधान्यथाकृच्छ्रं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ॥बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत्॥ इति प्रत्येकग्रहप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ इति द्वितीयं कौमारतंत्रं संपूर्णं ॥ २ ॥

यथा वेदविदो नेदमश्लिष्टं मनुयो ऽभ्यधुः ॥ तथाऽवबोधं यदिह स्पष्टमाचष्ट वाग्भटः ॥ १ ॥

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टादश भूताधिपतयः ॥ तद्यथा॥सुरासुरगंधर्वोरगयक्षब्रह्मराक्षसराक्षसपिशाचप्रेतकूष्मांडककालौकिकवेतालपितृऋषिगुरुवृद्धसिद्धाश्च॥ ते पुनः पृथक्कोटिपरिवा-

१ लंबा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदत्विति सौश्रुतेऽधिकःपाठः

शाः ॥ तेषामपि चापरिसंख्येयः परिचारइत्यनंतो भूतलोकः॥सर्वेऽपि च प्रायेणाहारकामा निशाचारिणो भयानका मांसासृग्वसाशिनः॥अपिच ॥ सुरासुरादिसंवाससंसर्गात्तच्छीलाचारकर्मतया तत्संज्ञां लभंते॥तेषां पुनरनु प्रवेशकारणं सद्यः पूर्वकृतो वा विशेषेण प्रज्ञापराधस्तेनाहितनस्तमात्महननमवतारगवेषिणो देवादिग्रहा अप्यनुगृह्णंति ॥ तद्वदुन्मादापस्मारोपप्लुतचित्तं तथा ज्वराद्यामयोपहतमपि विशेषतश्च प्राणिनां पूयासृक्स्नेहक्लेदगंधेन ॥एवंविधांस्तु पुरुषाननिष्टाघातकालेष्वभिगच्छंति ॥ तद्यथा ॥ पापस्य कर्मणः समारंभे पूर्वकृतस्य वा परिणामकाले एकस्य वा शून्यगृहनिवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा संध्या[1]यामप्रयतमाने वा पक्षसंधिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययनहोमबलिमंगलप्रयोगे नियमब्रह्मचर्यव्रतभंगे वा महाहवे वा देशपुरकुलविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया वा प्रजननकाले विविधभूताशुचिस्पर्शे वा वमनविरेचनरुधिरस्रावाशुचेरप्रयतस्य चैत्यदेवायतनाभिगमने वा मांसमद्यमधुतिलगुडोच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशि नगरचतुष्पथोपवनश्मशानाभिगमने वा द्विजगुरुसुरपतिपूज्यव्यतिक्रमे वा[2] ॥ तत्रावलोकयंतो जनयंति मनोविकारं सुरासुरग्रहाः स्पृशंतो गंधर्वाः समाविशंतो भुजगा यक्षाश्चात्मगंधमाघ्रापयंतो राक्षसाः वाहयंतोऽधिरुह्य पिशाचाद्या धर्षयंतः पितरोऽभिशपंतः ऋषिगुरुवृद्धसिद्धाः ॥ तत्र शीलवंतं चोष्याचारं शुक्लांबरधरं तपःस्वाध्यायपरमं प्रायः शुक्लप्रतिपदि च त्रयोदश्यां संध्ययोश्च सुराः ॥ शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ प्रियनृत्यगीतवादित्रगंधमाल्यपरदाररतिं चोष्याचारं प्रायश्चतुर्थ्यामष्टम्यां द्वादश्यां वा चतुर्दश्यां च गंधर्वाः ॥ स्वप्नशीलं चपलमनिमित्त-

---

१ संध्यावेलायामप्रयतभावे वेति चरकपाठः ॥ २ धर्माख्यातव्यतिक्रमे वाऽन्यस्य कर्मणोऽप्रशस्तस्यारंभे वेति चरकेऽधिकः पाठः ॥

क्रोधनमर्थसिद्धं प्रायो ब्राह्मणं प्रायः पंचम्यां संध्ययोर्मध्याह्ने च नागाः ॥ सत्वबलरूपगांधर्वधनशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनहास्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लसप्तम्यामेकादश्यां च यक्षाः ॥ स्वाध्यायतपोब्रह्मचर्यदेवयतिगुरुपूजाऽरतिं च भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवागारसलिलक्रीडनप्रियं स्खलितब्रह्मचर्यं प्रायः शुक्लपंचम्यामष्टम्यां पूर्णचंद्रदर्शने संध्यासु च ब्रह्मराक्षसाः ॥ हीनसत्वं पिशुनं स्तेनं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु राक्षसपिशाचादयः ॥ सकलिलोल्पापप्रियमसूयावंतं परुषभाषिणं बह्वाशनं च कृष्णनवमीद्वादश्योश्च निशि राक्षसाः॥ आत्मश्लाघिनं कूटसाक्षिप्रदं परोपतापिनं च चतुर्दश्यां च पिशाचादयः॥मातापितृगुरुवृद्धाचार्योरगविप्रसेविनं प्रायो दशम्याममावास्यायां च पितरः॥ तद्विधमेव च प्रायः षष्ठ्यां नवम्यां च गुरुवृद्धसिद्धाः॥तयोरेव च स्नानशुद्धिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवाच्यकुशलमृषयः॥ तेषां तु गृहीष्यतां पूर्वरूपाणि ॥ ॥ तद्यथा ॥ देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं नृशंसाभिप्रायता कोपनत्वमरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषां चोपतप्तिः स्वप्ने देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनं च ॥ तत्र सौम्यदृष्टिं गम्भीरमधृष्यमकोपनं शुचिमनिद्रं भोजनानभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवाचं संस्कृतवादिनं देवद्विजगुरुभक्तं शुक्लमाल्यांबरधरं सरित्पुलिनशैलोच्चभवनदधिक्षीरसुरभिप्रियं चिरादक्षिणी निमेषयंतं वरप्रदातारं शुभगंधं वर्चस्विनं फुल्लपद्मोपममुखं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् ॥ तत्रापि गोवृषमिव नर्दंतं दीप्तमुखनयनमादीप्तेन भास्वरेण सर्वमाभापणमीश्वरेण॥ मेघस्तनितविद्युद्विष्टीर्वाचा विसृजंतमिंद्रेण॥धनानि वाचा प्रयच्छंतमाच्छिंदंतं च धनदेन ॥ सुरासवसमगंधं काष्ठतृणरज्वादिसर्वपाशमभिगम्यमानं वरुणेन ॥ जिह्मदृष्टिं दुष्टात्मानं क्रोधनमतृप्तं सस्वेदगात्रं ब्राह्मणगुरुद्वेषिणं निर्भयमभिमानिनं खरल्पवलापिन-

महंरुद्रो ऽहमुपेंद्रो ऽहं स्कंदो ऽहं विशाखइत्यादिभाषमाणं विकृतवाचमसकृद्धसंतं सुरामिषादंलं दंतैर्नखैश्च परान् हिंसंतमसुरेण ॥ स्वाचारं हृष्टात्मानं शुभ्रगंधमाल्यन्याहारं नृत्यंतं गायंतं मुखवाद्यानि कुर्वंतं प्रियोद्यानपुलिनस्नानरक्तवस्त्रानुलेपधूपान्नपानहासलीलाशृंगारकथागांधर्वं गंधर्वेण ॥ तत्रापि शिरोधुनानं कलहं कुर्वंतं सहेन ॥ जागरूकं पठंतं हसंतं हसनेन ॥ क्रोधनमनिशं निश्वसंतं त्रसंतमातपत्रतो रक्ताक्षं स्तब्धदृष्टिं जिह्वां लोलयंतं सृक्किण्यौ लिहानमधोमुखशायिनं चलं वक्रगामिनं बिलमवलोक्य सर्पवद्दूरं प्रसरंतं जलौघवनदुंदुभिस्वनैर्हृष्यंतं क्षीरमधुघृतगुडमधुस्नानमाल्यप्रियं गात्राणि कंपयंतं दंतैः खादयंतं जलेऽवतीर्णमुत्तरमनिच्छंतमुरगेण ॥ असकृत्स्त्रमरोदनहासनृत्यगीतपाठकथान्नपानमाल्यधूपगंधरक्तवस्त्ररतिं रक्तत्रस्तविप्लुताक्षं द्रुतसर्वगं मत्तमिव च गच्छंतं वस्त्रांतमुत्कर्षंतं चालिताग्रहस्तं बहुभाषिणं स्त्रीलोलं मद्यामिषप्रियं सन्नद्धशस्त्रं मृगयमाणमतिबलमव्यथं हृष्टमल्परोषं किं कस्मै ददामीति वादिनं शुभगंधं वर्चस्विनं द्विजातिवैद्यपरिभाविनं रहस्यभाषिणं यक्षेण ॥ तत्रापि हृषितरोमाणमूर्ध्वेक्षणं हृष्टं प्रहृष्टनयनं चंडं महानिनादं मणिचरेण ॥ रहोहसितनृत्यगीतान्याचरंतमाकीर्णमौनमासेविनं विकटेन ॥ हासनृत्यप्रियमाक्रोशिनं प्रधाविनं देवद्विजभिषग्द्वेषिणं मंत्रवेदशास्त्राध्यायिनं काष्ठशस्त्रादिभिरात्मानमाघ्नंतं छिद्रप्रहारिणं वेद्यारंभान्वेषिणं भोःशब्दवादिनं परुषं रौद्रचेष्टं शीघ्रगामिनं ब्रह्मराक्षसेन ॥ तत्रापि विकृतेन स्वरेण भाषंतमुत्त्रासयंतं ब्रह्मवादिनं संस्कृतभाषिणं बहुस्तोभं नादयंतं पद्मसेनेन ॥ सक्रोधदृष्टिं भ्रुकुटीमुद्वहंतं भैरवाक्षं त्वरितमभिधावंतं वदंतं ससंभ्रमं प्रहरंतं नष्टनिद्रं निशाविचारिणमन्नद्वेषिणमनाहारमप्यतिबलिनमन्नकाले हसंतं निर्लज्जं शूरं रोषणमशुचिस्त्रीमद्यमांसर-

१ छिद्रं पापक्रियारंभः

क्तरक्तमाल्यप्रियं रक्तभाभिषं वा दष्टौष्ठौ परिलिहंतं दीनं शंकितं ध्या-
यंतमकस्माद्रुदंतं हसंतं गायंतं नृत्यंतं निरर्थकभाषिणं राक्षसेन ॥
तत्रापि परुषच्छविं भूमिं ताडयंतमकस्माद्रुदंतं विशाखेन ॥ भिन्नग-
द्गदकंठमंगानि भंजंतं जिह्वां परिलिहानमक्षमालया जपमानं शौचम-
भीक्ष्णं कुर्वाणं संगमेन ॥ मद्यविद्युद्दयाँयासते कुध्यंतं जलस्थाहेँ स-
मंतान्मन्यमानं साटकनिष्पीडितं विद्युन्मालिना ॥ आममांसपललमू-
लकापूपपरमान्नयाचिनं रूक्षच्छविं विरूपाक्षेण ॥ अस्वस्थचित्तं नैक-
त्र प्रतिष्ठंतं परिधाविनं दर्पितनृत्यगीतहासोच्छिष्टमद्यमांसशून्यावास-
रतिं पुरस्तादभिघ्नंतं निर्भर्त्सनाह्रीनशंकितवदनं नखैरात्मनो वपुरुल्लि-
खंतं नष्टस्मृतिं बद्धाबद्धभाषिणमकस्माद्रुदंतं दुःखान्यावेदयंतमवि-
ध्वस्तरूक्षस्वरदेहं दुर्गंधमशुचिं नग्नं मलिनं रथ्याचैलतृणाभरणं सं-
करकूटकाष्ठाश्मकारोहणं लोलं बह्वाशिनं पिशाचेन ॥ तत्रापि भोज-
नं दृष्ट्वा हसंतं विस्वरं क्रोशंतं नित्यभीतं करमलेन ॥ सर्वगात्राणि स्पं
दयंतं मुहुर्धावंतं भीषयमाणं नवाकुशेन ॥ वैद्यं दृष्ट्वा कुप्यंतं श्रमज्ञो
जिनं बह्वाशिनं भस्मगुंठनशयनं स्त्रियो मार्गं रुंधानं मूत्रपुरीषविम-
र्दिनं निस्तेजसा ॥ प्रेताकृतिचेष्टागंधं तृणच्छेदिनं भीरुमाहारद्विषं
प्रेतेन ॥ बहुप्रलापमुखवाक्यं विलंबिलगतिं कृष्णवदनं शूनप्रलंबवृष-
णं कूष्मांडेन ॥ नग्नं धावंतमश्मकाष्ठादि गृहीत्वा भ्रमंतं तृणचीरमा-
ल्यनिवसनमुत्रस्तदृष्टिं परुषाभिधायिनं श्मशानशून्यैकवृक्षरथ्यानिषे-
विणं तिलान्नमद्यामिषसक्तदृष्टिं कालार्दैन ॥ उग्रवादिनं रक्तत्रस्त-
नेत्रमन्नाभिलाषमुदकं प्रार्थयमानमौकिरेण ॥ सत्यवादिनं परिवेपि-
नं धूपगंधमाल्यरतिमतिनिद्रालुं वेतालेन ॥ अप्रसन्नदृष्टिं चलनेत्रप-
क्ष्माणं दीनवदनं संशुष्कतालुमतिनिद्रालुं प्रतिहतवाचमपसव्यवस्त्र-
मल्पाग्निमरोचकिनं तिलगुडमांसरुचिं वा पितृग्रहेण ॥ ऋषिगुरुवृद्ध-
सिद्धानामभिशापाभिध्यानानुरूपविहारव्याहाराहारं तद्ग्रहेण गृहीतं

विद्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषं ॥ पुरुषे ऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ कुमारवृंदानुगतं नग्नमुद्धतमूर्द्धजं ॥ अस्वस्थमनसं दीर्घकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥ इति भूतविज्ञानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिव्रतैः ॥ तपःशीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ॥ हिंगुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ॥ अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा बला ॥ कुकुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविषाणिके[1] ॥ वज्रप्रोक्ता वयस्था च शृंगी मोहनवल्यपि ॥ स्रोतोजांजनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधं ॥ खराश्वश्वाविदुष्ट्रर्क्षगोधानकुलशल्यकान् ॥ द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ॥ चर्मपित्तद्विजनखान् वर्गेऽस्मिन् साधयेद्धृतं ॥ पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ॥ अभ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ एभिश्च गुलिकां युंज्यादंजने सावपीडने ॥ प्रलेपे कल्कमेतेषां क्वाथं च परिषेचने ॥ प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारान् शमं नयेत् ॥ गजाव्हापिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ गोधानकुलमार्जारऋक्ष[2]पित्तप्रपेषितान् ॥ नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ अश्वश्वाश्वतरोलूककंकगृध्रशृगालजा॥ *अविखरोष्ट्रवराहाश्च तथा तैलं विपाचयेत्॥पिष्ट्वा बस्तमूत्रेण नावनादिषु पूजितं ॥ शिरीषपुष्पं लशुनं शुंठी सिद्धार्थकत्वचा ॥मंजिष्ठा द्वे निशे कृष्णा बस्तमूत्रेण पेषयेत्॥छायाशुष्का कृता वर्त्तिर्मत्स्यपित्तद्रुताऽजनं॥नक्तमालफलं व्योषं बिल्वस्योनाकयोर्जटा॥हरिद्रे च कृता वर्तिः पूर्ववन्नयनांजनं॥वयस्था हिंगु कटुका षड्ग्रंथा सैंधवं तथा ॥सिद्धार्थकवचाहिंगुप्रियंगुरजनीद्वयं ॥ मंजिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वेताऽद्रिकर्णिका ॥ निंबस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालकरंजयोः ॥ सु-

---

१ कालविषाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ २ झषपित्तप्रपेषितानिति पाठः

राव्हं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितं ॥ ग्रहान् सर्वान्निहंत्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्मजित् ॥ एभिरेवौषधैर्बस्त-वारिणा कल्पितोऽगदः ॥ पाननस्यांजनालेपस्नानोद्दर्षणयोजितः ॥ गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ सिद्धार्थकव्योषवचा-श्वगंधानिशाद्वयं हिंगु पलांडुकंदः ॥ बीजं करंजात् कुसुमं शिरी-षात्फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ समाणिमंथं सनतं सकुष्टं श्योनाकमूलं कटभी सिता च ॥ बस्तस्य मूत्रेण सुभावितं त-त्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ दुष्टव्रणोन्मादतमोनिशांधा-नुद्बद्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ॥ दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टान् तैं साधयंत्यंजनपाननस्यैः[1] ॥ कार्पासास्थिमयूरपत्रबृहतीनिर्माल्य[2]पिंडी-तकत्वग्वांशीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ॥ नागेंद्रद्विजशृंग-हिंगुमरिचैस्तुल्यं कृतं धूपनं [3]स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नं परं ॥ त्रिकटुकदलकुंकुमग्रंथिकक्षारसिंहीनिशादारुसिद्धार्थयुग्मांबु-शक्राह्वयैः सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचातुत्थयष्टीबलालोहितै-लाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाह्वाविषाख्याविषातार्क्ष्य-शैलैः सचव्यामयैः कल्कितैर्घृतमनवमं[4]शेषमूत्रांशसिद्धं मतं भूत-रावाह्वयं पानतस्तद्ग्रहघ्नं प[5]रं ॥ नतमधुककरंजलाक्षापटोलीसमं-गावचापाटलीहिंगुसिद्धार्थसिंहीनिशायुग्मलतारोहिणीबदरकटुफलत्रि-काकांडदारुकृमिघ्नाजगंधामरांकोल्लकोशातकीशिग्रुनिंबांबुदेंद्राह्वयैः ॥

---

1 नस्यैलपैरिति पाठः 2 निर्माल्यं महादेवसंबंधि 3 स्कंदाः स्कंदपरिचारकाः न तु स्कंदः ॥ यदुक्तं ॥ स्कंदग्रहा भवंत्यष्टौ स्कंदतुल्यपराक्रमाः ॥ बालान् गृण्हंति ते तावद्यावद्वर्षाणि षोडशेतिप्राचीनपुस्तके टिप्पणं ॥ 4 अशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनां अंशैः भागैः सिद्धं 5 दंडकमिदं वृत्तं चंडवृष्टिप्रयातं ॥

गवृशुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्ट्यद्रिकर्णीनिकुंभाग्निबिल्वैः समं कल्कितै मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हंति सर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतं ॥ ग्रहा गृह्णंति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ॥ दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुंजीत चिकित्सकः ॥ स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ॥ रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ॥ भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययं सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ॥ दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिं ॥ पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ॥ गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिं ॥ पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ॥ यक्षाय यक्षायतने सरितो वा समागमे ॥ चतुष्पथे राक्षसाय[2] भीमेषु गहनेषु च ॥ रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसां ॥ शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ॥ शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनं ॥ दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ॥ हिंगुसर्षपषड्ग्रंथाव्योषैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ तत्पाननावनाभ्यंगैर्दैवग्रहविमोक्षणं ॥ नस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं बस्तवारिणा ॥ दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ॥ परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृत्नागकेसरैः ॥ वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ॥ श्वेत[3]पत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ॥ शीतेन वारिणा पिष्टं नावनांजनयोर्हितं ॥ यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलु ॥ देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकांचनं ॥ हिरण्यं च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ सिद्धं पलोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितं ॥ हरीतकी हरिद्रे द्वे लशु-

१ इदमपि दंडकं व्यालाख्यं २ राक्षसशब्देनेह ब्रह्मराक्षसो गृह्यते इत्यरुणदत्तः ३ श्वेतपुंडरीकं

नो मरिचं वचा ॥ निंबपत्रं च बस्तांबुकल्कितं नावनांजनं ॥ ब्रह्मरक्षोबलिः पक्कं यवानां पूर्णमाढकं ॥ तोयस्य कुंभं पललं छत्रं वस्त्रविलेपनं ॥ गायत्रीविंशतिपलकाथेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ त्र्यूषणत्रिफलाहिंगुषड्ग्रंथामिशिसर्षपैः॥ सनिंबपत्रलशुनैः कुडवान् सप्त सर्पिषः ॥ गोमूत्रे त्रिगुणे पाननस्याभ्यंगेषु तद्धितं ॥ रक्षसां पललं शुक्तं कुसुमं मिश्रकौदनः ॥ बलिः पक्कामममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः॥नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च॥तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकं ॥ हिंग्विंद्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलं ॥ नावनांजनयोर्योज्यो बस्तमूत्रयुतोऽगदः ॥ एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ रक्षोग्रहान्वारयते पानाभ्यंजननावनैः ॥ पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकपललं दधि ॥ मूलकं लवणं सर्पिः प्रभूतौदनयावकं[1] ॥ हरिद्राद्वयमंजिष्ठामिशिसैंधवनागरैः ॥ हिंगुप्रियंगुत्रिकटुरसोनत्रिफलावचा ॥ पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतं ॥ गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यंजनयोर्हितं ॥ बस्तांबुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनं ॥ देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥ सर्पिःपानादि मृद्वस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ऋते पिशाचात् सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ॥ सवैद्यमातुरं घ्नंति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितं ॥ सर्वव्याधिचिकित्सं च जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ तथोन्मादानपस्मारानन्यं वा चित्तविप्लवं ॥ महाविद्यां च मायूरीं शुचिः संश्रावयेत्तदा ॥ भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ॥ जपन् सिद्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ यच्चानंतरयोः किंचिद्वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितं ॥ यथोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परं ॥ इति भूतप्रतिषेधो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ सभूतौदनयावकमिति पाठोऽष्टांगहृदये